

Zaferin Bedeli: 1877-1878 Rus-Türk Savaşı ve Rusya'nın Ekonomisi

The Price of Victory: Russian-Turkish War of 1877-1878 and Russia's Economy

Valeriy Stepanov*

Çev. Mustafa Tanrıverdi**

1877-1878 Rus-Türk Savaşı'nın sebepleri, gelişimi ve sonuçları çok sayıda yerli ve yabancı araştırmannın konusu oldu. Fakat savaşın Rusya'nın millî ekonomisi üzerindeki etkisi şimdiye kadar bütüncül bir bakış açısıyla değil, yalnızca savaş esnasındaki ve nihayetindeki ekonomik etkiler bakımından ele alındı. İmparatorluk döneminin askerî tarihinin yeniden incelenmesi zahmetli olsa da bunun önemi göz ardı edilemez. Birçok yazar, Rusya'nın dış politika hedefleri ile zayıf malî ve ekonomik yapısı arasındaki tutarsızlığa defalarca vurgu yapmıştır¹. General A. A. Guleviç, 19. yüzyıl sonunda önde gelen Avrupa ülkelerinin askerî-ekonomik potansiyelini karşılaştırırken; finansal kaynakların kıtlığı, düşük seviyeli endüstriyel gelişimi ve demiryolu ağının yetersizliği bakımından Rusya'nın Almanya, İngiltere ve Fransa'nın gerisinde kaldığını belirtmiştir². V. V. Lapina, “geçen yüzyıl boyunca imparatorluk büyük güç olma adına aşırı bedel ödedi.”³. Benzer ifadeler George W. Bushnell tarafından ifade edilmiştir: “Ülkenin yoksulluğunun,

* Prof. Dr, Rusya Bilimler Akademisi Ekonomi Enstitüsü.

** Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

¹ Bakınız: Д. Схиммельпенник ван дер Ойе, *Навстречу восходящему солнцу: как имперское мифотворчество привело Россию к войне с Японией*, М. 2009, С. 111. (D. Shummelpennink Van der Oye, *Nadstreçu voshodyaşemu solntsu: Kak imperskoye mifotvorçestvo privelo Rossiyu k voyne s Yaponiey*, М. 2009, s. 111).

² А. А. Гулевич, *Война и народное хозяйство*, СПб. 1898, s. 93, 185, 186. (A. A., Gluyevič, *Voyna i narodnoye hozyaystvo*, SPB. 1898, s. 93, 185, 186).

³ В. В. Лапин, “Военные расходы России в XIX в.,” *Проблемы социально-экономической истории России: к 100-летию со дня рождения Бориса Александровича Романова*, СПб. 1991, С. 159 (V. V. Lapin, “Voenniye rashodı Rossii v XIX v.,” *Problemi sotsialno-ekonomičeskoj istorii Rossii: K 100-letiyu so dnya rojdeniya Borisa Aleksandroviça Romanova*, SPB. 1991, s. 159).

ordu üzerinde yıkıcı etkisi oldu.”⁴.

İmparatorluğun 19. Yüzyılın ikinci yarısında devamlı olarak yaşadığı ekonomik zorluklar, dış politikadaki sorunların çözümünü zorlaştırdı. II. Aleksandr, Kırım Savaşı'nın en şiddetli günlerinde tahta çıktığında bu zorluğu hissetmişti. 1856 yılı başında, hazinenin tükenmesi ve ordu için maddi desteğin imkânsızlığı, Rusya'yı, kendisini küçük düşüren Paris Antlaşması'nı imzalamaya zorladı⁵. 1870'li yılların ortalarında kendini gösteren Doğu Krizi zamanında İmparator, Osmanlı İmparatorluğu'yla olan gerginliği uzun zaman diplomatik yolla çözmeye çalıştı. Bu davranışın sebebi, yirmi yıl öncesinde ülkenin uluslararası bir yalnızlaştırma siyasetine maruz kalması, düşman devletlerin koalisyon ihtimali ve utanç verici antlaşmanın tekrarlanacağı endişesiydi. İktidar seçkinlerinin önde gelen temsilcileri savaştan kaçmak için çabaladı: Dışişleri Bakanı A. M. Gorçakov, Savaş Bakanı D. A. Milyutin, İçişleri Bakanı A. E. Timaşev, Maliye Bakanı M. H Reytern, Devlet Şurası Başkanı Prens Konstantin Nikolayeviç ve diğerleri. Bunların karşısında savaş taraftarları olarak Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi N. P. İgnatyev, Prens Aleksandr Aleksandroviç ve diğerleri. Bu ikinci grup, yüksek bürokrasi içerisinde etkili değildi. Ancak kamuoyunda destek bulmuşlardı. Bunun en önemli sebebi, Bulgaristan'daki isyan sonrasında Türk baskısı altındaki Slav kardeşlerini kurtaracaklarını iddia etmeleriydi⁶.

⁴ Дж. Д. Бушнелл, “Милютин и балканская война: испытание военной реформы”, *Великереформы в России, 1856–1874*, М. 1992, С. 246. (Dj. D. Buşnell, “Milyutin i balkanskaya voyna: ispitanie voennoy reformi”, *Velikiyereformi v Rossii, 1856-1874*, М. 1992, s. 246).

⁵ В. Л. Степанов, “Крымская война и экономика России”, *The Crimean War. 1853–1856. Colonial Skirmish or Rehearsal for World War? Empires, Nations and Individuals*, Warszawa 2011, P. 297. (V. L. Stepanov, “Krimskaya voyna i ekonomika Rossii”, *The Crimean War...*, s. 297).

⁶ Л. Г. Захарова, “Александр II и Дмитрий Милютин: взгляд на решение «восточного вопроса»”, *Новый мир истории России: форум японских и российских исследователей*, М. 2001, С. 86–99 (L. G. Zaharova, “Aleksandr II i Dmitriy Milyutin: Vzglyad na reşeniye «Vostoçnovo voprosa»”, *Noviy mir istorii Rossii: forum yaponskih i rossiyskih issledovateley*, М. 2001, s. 86-99); С. А. Кочуков, «За братьев-славян»: *Русско-турецкая война 1877–1878 годов в восприятии*

II. Aleksandr için özellikle endişe verici olan, savaşın getirebileceği ekonomik bunalım ihtimaliydi. 1869-1873'te Rusya'da, anonim şirketlerinin hızlı büyümesi, endüstrinin gelişmesi, demiryolları yapımında büyük oranda inşaat artışı, ihracat ve ticaret cirolarında kendini gösteren bir yükseliş yaşandı. Bu dönemde, göreceli bir finansman istikrar sağlandı. Hazineye katkı sağlayacak gelirler ve devlet bütçesi 1870'lerin ilk yarısında artış gösterdi. Hazineye döviz fonunda önemli miktarda altın ve gümüş rezervi birikmiş, ruble döviz kuru artmıştır⁷. Maliye Bakanlığı bile gümüşün değerini yükseltmeyi ve Kırım Savaşı sırasında sona eren, banknotların metal para ile değişimini yeniden yapılandırmayı umuyordu.

Ancak, 1873'te Batı'da, kısa sürede Rusya'yı da etkisi altına alacak, ekonomik kriz baş gösterdi. Bu durum demiryolu inşaatında bir azalmaya, Nijniy Novgorod pazarına mal ithalatına, ücretli işçi sayısındaki büyümenin durmasına, hafif sanayi ürünlerinin üretimindeki düşüş ve ağır sanayinin gelişimindeki yavaşlamaya sebep oldu. Bütün bunlar, borsa paniği, büyük bir mevduat talebi, büyük kayıplar ve bir dizi özel işletmenin ve bankanın iflası ile sonuçlandı. Bilhassa, 1875'in sonunda Moskova Ticari Kredi Bankası'nın çöküşü büyük yankı uyandırdı. 1874 yılındaki yüksek verim yerini 1875 yılındaki kıtlığa ve 1876 yılındaki orta verime bıraktı. 1872-1876 yılları arasındaki ekmek ihracatı istikrarını kaybetmeye başladı. 1875'in sonundan bu yana, ruble ve Rus menkul kıymetlerinin düşüşüyle birlikte yurt dışından gelen yabancı sermaye akışı başladı. Bu olaylar Rus diplomasisinin Balkanlar'daki siyasetinde önemli rol oynadı ve bu nedenle Büyük Britanya'da ve diğer bazı ülkelerde hoşnutsuzluğa neden oldu. Avrupa basınında Rusya'nın ekonomisini küçümsemeyi amaçlayan bir kampanya başlatıldı; bazı yayımlar imparatorluğun iflasının

общества, власти и армии Российской империи, Саратов 2012, С. 196–243. (S. A. Koçukov, «*Za bratıyev-slavyan*»: *Russko-turetskaya voyna 1877-1878 godov v vospriyatii obşestva, vlasti i armii Rossiyskoy imperii*, Saratov 2012, s. 196-243).

⁷ В. Л. Степанов, «Михаил Христофорович Рейтерн», *Российские реформаторы (XIX – начало XX в.)*, М. 1995, С. 171, 172. (V. L. Stepanov, «Mihail Hristoforoviç Reytern», *Rossiyskiye Reformatorı (XIX-Naçalo XX v)*, М. 1995, s. 171-172)

gerçekleşeceği kehanetinde bulundu⁸.

Bu nedenle, yüksek bürokraside yer alan M. H. Reytern, ekonominin durumunu daha da kötüye götürecek olan Türkiye ile olası savaşın taraftarı olmayanlardan biri oldu. Aslında 1876 yılı ortasına kadar bu konuda pek bir endişe duymamıştı. Çünkü monarşi barışın yanında yer almaya odaklanmış, slavofil kışkırtmalarına destek olmamayı arzulamış ve bununla birlikte Maliye Bakanına ülkenin silahlı çatışmaya girmemesi yönündeki niyetini iletmişti. Reytern'e göre o zamanlar, mali ve ekonomik çıkarlara yönelik kararların alınmasında politik ilgiler belirleyici oldu⁹.

1876'nın başında, II. Aleksandr'ın himayesinde olan Maliye Bakanı, rublenin değerini korumak için, yurtdışında altın cinsinden devredilebilir bonolar satmaya başladı. Devlet Bankası'nın bu operasyonu, ruble kurunun düşmesi yönünde oyunu başlatan Avrupalı stok spekülâtorleri tarafından akıllıca kullanıldı. Birçok büyük bankanın

⁸ М. И. Туган-Барановский, *Русская фабрика в прошлом и настоящем: историко-экономическое исследование*, Т. 1, СПб. 1900, С. 313, 327–329 (M. İ. Tugan-Baranovskiy, *Russkaya fabrika v proşlom i nastoyaşem: istoriko-ekonomiçeskoje issledovaniye*, Т. 1, SPB. 1900, s. 313, 327-329); В. И. Покровский, *Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России*, Т. 1, СПб. 1902, Таблицы. С. 105, 117, 141 (V. İ. Pokrovskiy, *Sbornik svedeniy po istorii i statistike vneşney trgovli Rossii*, Т. 1, SPB. 1902, Tablitsı, s. 105, 117, 141); Л. А. Мендельсон, *Экономические кризисы и циклы XIX века*, М. 1949, С. 503–510 (L. A. Mendelson, *Ekonomiçeskiye Krizisi i Tsikli XIX veka*, М. 1949, s. 503-510); А. Ф. Яковлев, *Экономические кризисы в России*, М. 1955, С. 96–126 (A. F. Yakovlev, *Ekonomiçeskiye Krizisi v Rossii*, М. 1955, s. 95-126); С. Г. Струмилин, *Очерки экономической истории России*, М. 1960, С. 490–494 (S. G. Strumilin, *Oçerki Ekonomiçeskoj İstorii Rossii*, М. 1960, s. 490-494); А. С. Нифонтов, “Хозяйственная конъюнктура в России во второй половине XIX века”, *История СССР*, №: 3 (1972), С. 44, 45, 57–58 (A. S. Nifontov, “Hozyaystvennaya konyunktura v Rossii vo vtoroy polovine XIX veka”, *İstoriya SSSR*, sayı 3 (1972), s. 44, 45, 57–58)

⁹ А. Н. Куломзин ve В. Г. Рейтерн-Нолькен, *М. Х. Рейтерн: биографический очерк. С приложениями из посмертных записок М. Х. Рейтерна*, СПб. 1910, С. 158, 184, 185, 189 (A. N. Kulomzin, V. G. Reytern-Nolken, *M. H. Reytern: biografiçeskiy oçerk. S priloeniyami iz posmertnih zapisok M. H. Reyterna*, SPB. 1910, s. 158, 184, 185, 189).

dâhil olduğu bir sendika meydana getirildi¹⁰.

Bu arada, 1876 yazında İmparator'un tutumu değişti. Doğu Krizini barışçıl bir yolla çözmek mümkün olmadı. Ağustos 1876'da Sırbistan, Türk birlikleri karşısında yenilgi aldı ve II. Aleksandr'dan yardım talebinde bulunuldu. Bu sırada Rusya'da "*Slav hareketi*" dalgası, toplumun en geniş kesimlerini kapsayan, benzeri görülmemiş bir hareket olarak büyüyordu. Monarşi bir ikileme karşı karşıya kaldı: ulusal aşağılama olarak algıladığı diplomatik yenilgiyi kabul etmek veya kabul edilebilir bir antlaşma yapma şansı verecek bir savaşa, yani zafere karar vermek. Bundan sonraki aylarda İmparator bu iki tarafın hangisini seçeceği konusunda kararsızlığını sürdürdü. Ancak 1876 yılı Eylül ayında, Osmanlı Devleti'nin Sırbistan'a yönelik saldırıyı durdurmayı ve İstanbul'da Doğu Sorununu tartışmak amacıyla bir konferans düzenlenmesini reddetmesi üzerine, kararlı bir şekilde adım atmaya niyetlendi.

14 Eylül 1876 D. A. Milyutin, M. H. Reytern'e Türkiye'yle savaş ihtimalinin ortaya çıktığını ve İmparator'un seferberlik için gerekli kaynağı tahsis etme emrini içeren bir mektup gönderdi¹¹. Bir hafta sonra, Savaş Bakanı, finans departmanının başındaki isme II. Aleksandr'ın emri hakkında bilgi vererek, askerî birliklerin donanımı için gerekli kaynağı aktarması konusunda uyardı¹². Kısa bir süre sonra Reytern, İmparator ve devlet yönetiminde önemli isimlerin bulunduğu Kırım'a çağrıldı. Reytern, 1 Ekim'de Livadya'ya geldi ve II. Aleksandr'ı "*savaşa hazır bir ruh hali*" ve "*ateşli bir heyecan içinde*" buldu. İmparator, Türklerle bir

¹⁰ И. С. Блюх, *Финансы России XIX столетия: история – статистика*, Т. 2, СПб. 1882. С. 218–224 (İ. S. Blioh, *Finansı Rossii XIX stoletiya: İstoriya-Statistika*, Т. 2, SPB. 1882, s. 218-224); П. П. Мигулин, *Русский государственный кредит (1769–1899): опыт историко-критического обзора*, Т. 1, Харьков 1899, С. 443, 444 (P. P. Migulin, *Russkiy gosudarstvennyy kredit (1769-1899): opyt istoriko-kritičeskogo obzora*, Т. 1, Narkov 1899, s. 443).

¹¹ *Освобождение Болгарии от турецкого ига: документы*, Т. 1, М. 1961, С. 397–398 (*Osvoboždeniye Bolgarii ot turetskogo iga: dokumenty*, Т. 1, М. 1961, s. 397-398); Д. А. Милютин, *Дневник, 1876–1878*, М. 2009, С. 119. (D. A. Milyutin, *Dnevnik, 1876-1878*, М. 2009, s. 119).

¹² *Освобождение Болгарии...*, Т. 1, С. 419–420 (*Osvoboždeniye Bolgarii...*).

anlaşmaya varma girişimlerinin başarısız olduğunu açıkladı ve bakana derhal savaş için kaynak aramaya başlamasını emretti. Reytern, itiraz etmeye çalıştıysa da İmparator onun argümanlarını dinlemedi. Bu durum hakkında Reytern, daha sonra şu sözleri yazacaktı: “*İmparator, onun daha önceki, özellikle ekonomik konulara yönelik, pozisyonunu hatırlatmaya yönelik her türlü çabama sırtını döndü.*”. II. Aleksandr, Reytern’e diğer bakanlarla konuşması ve sonucu kendisine rapor etmesi görevini verdi. Meslektaşlarıyla konuşan Reytern, Livadya’da artık savaş atmosferinin hüküm sürdüğü konusunda ikna oldu¹³.

İki gün sonra, Maliye Bakanı İmparator’a savaşa katılmanın ölümcül sonuçları olacağını öngördüğü bir not gönderdi. Bakan, muhtemel savaşın daha önce Kırım Savaşı sonucunda oluşan büyük ekonomik zorluklardan daha da sarsıcı etkileri olacağını öne sürüyordu. Üstelik yirmi yıl kadar önce Rusya’nın Avrupa ile henüz bu kapsamda ekonomik bağları bulunmuyordu. Ona göre Türkiye ile savaşmak yabancı sermaye çıkışına, finansal ve ekonomik çıkarların gerilemesine yol açacaktı. Çünkü bu kaçınılmaz yıkım birçok engeli ortaya koyarak bankaları da etkisi altına alacaktı. Özel krediler, demiryolu taşımacılığı ve fabrika endüstrisi- reform çağının ana ekonomik başarıları büyük zarara uğrayacaklardı. Reytern, yaklaşan savaşın finansmanı ile ilgili sorunların kaçınılmaz olarak ortaya çıkacağı konusunda uyarıda bulunuyordu. Çünkü krediler nedeniyle hazine giderleri karşılanamayacaktı ve bu süreçte daha büyük zorluklar ortaya çıkabilecekti. Hazine Müsteşarlığı fonu büyük ölçüde dış kredilere faiz ödenmesine harcanacak ve bu da “*para sistemimizin tamamen çökmesine*” neden olacaktı. Sonuç olarak, Rusya “*geçmişte yaşanmış hiçbir felaketle kıyaslanamayacak bir yıkıma maruz kalacaktır*”, “*mali durumu altüst olacak ve iyileşmesi onlarca yıl alacaktır.*”¹⁴.

Maliye Bakanı, II. Aleksandr’ı tehlikeli bir adımdan uzak tutmak için gelecekte olması muhtemel felaketleri abartarak aktarıyordu. Onun gönderdiği raporu İmparator okudu ve göz atması için yalnızca tahtın varisine verdi. 4 Ekim’de bir toplantı düzenlendi. Toplantıya Prens Aleksandr Aleksandroviç, A. V. Adlerberg, Prens Gorçakov, Milyutin ve

¹³ A. Н. Куломзин ve В. Г. Рейтерн-Нолькен, *Указ. соч...*, С. 158, 185, 186.

¹⁴ A.у., s. 160–167.

İstanbul Büyükelçisi İgnatyev çağrıldı. Hükümdarın sözlerini hatırlatan Reytern, raporun hükümdar üzerinde hüzünlü bir etki bıraktığından bahsederek, sanki kendisinin Rusya'nın zayıfladığını kanıtlama çabasında olduğunu ve hükümdarın saltanatı dönemindeki reformları ayıpladığının düşünüldüğünü vurguluyordu. Ona göre kendisinin savaşa ayrılacak kaynağı işaret etmesi, Rusya'yı küçümseme olarak algılandı. Bu duruma ne hükümdar ne de oğlu müsaade etmeyecekti. Reytern itiraz etmeye çalışıyordu. Onun sözlerine göre, 1860'lı yıllardaki yeniden yapılanma teşebbüsleri, savaşın sonlandırabileceği bir ekonomik ilerleme kaydedebilmişti. Bunun en önemli göstergesi, pek çok başlangıcın olması; ancak bunların henüz tamamlanmamış olmasıydı¹⁵. Bununla birlikte Milyutin, hükümdarın Reytern'i, savaşın başlatılıp başlatılmaması konusundaki fikirlerini öğrenmek için değil, savaşın gerektirdiği kaynağı bulmak için çağırıldığını hatırlattı¹⁶. Reytern'in yeterli finansal kaynak olmadığına yönelik ısrarı sert bir karşılık buldu: “*Kaynak var, ama onu kullanmayı bilmeli ve onu temin etmeyi istemeli.*”. Toplantı sonunda, askerî operasyonları aralık ayında başlatacak şekilde ordunun kısmen seferberliğinin kabulüne karar verildi. Şansını kaybeden Reytern, en azından görevini sonuna kadar yapmaya karar verdi. Petersburg'a gitmeden önce Gorçakov'a “*son tehlike anına kadar, görevi terk etmezler*”, diyerek görevini yapacağını belirtmiş oldu¹⁷.

İmparator'un isteğini yerine getirerek askerî giderlerin karşılanması amacıyla kaynak aramaya başladı. Öngörülen kredi çıkışları nedeniyle rublenin düşüşünün kaçınılmaz olmasının ardından birçok şey anlamını yitirmeye başladı. 1 Ocak 1876'dan 1 Ocak 1877'e kadar nakit kaynak 50.7 milyon ruble kadar azaldı (231.2'den 180.5'e), ama fiilen 80.4 milyon ruble, çünkü fonda o zamana kadar 31.5 milyon ruble kayıtlı olarak vardı (devlet hazinesinin gereklilikleri için bulundurulmuş). Bir yıl önce ise onların toplamı yalnızca 1,8 milyon rubleye ulaşıyordu. Neticede kurda bulunan paranın metal kısmının banknot adedine oranı 28,8'den 18,9'a geriledi¹⁸. Madenî paranın zimmete geçirilmesi ise Reytern'e karşı

¹⁵ A.y., s. 159, 184–186, 189–191.

¹⁶ Д. А. Милютин, *Указ. соч...*, С. 134.

¹⁷ А. Н. Куломзин ve В. Г. Рейтерн-Нолькен, *Указ. соч...*, С. 159.

¹⁸ М. П. Кашкаров, *Денежное обращение в России*, В 2, т. 1, СПб. 1898, С. 73

hem iktidarda hem de halk arasında keskin bir rahatsızlığa yol açtı¹⁹.

6 Kasım 1876'da 100 milyon rublenin %5 oranlı iç kredi borçlanmasına ilişkin kararname kabul edildi ve Devlet Bankası'na kâğıt para basma izni verildi²⁰. 10 Kasım'da alınan kararla, 1 Ocak 1877'den itibaren gümrük vergilerinin altın cinsinden alınmasına ilişkin kararname kabul edildi²¹. Geçerli olan kredi ruble kuru dikkate alındığında vergiler %48 oranında arttı. Böylece daha önce uygulanan ılımlı dış ticaret politikasından yasaklayıcı bir gümrük sistemine geçilmiş oldu. Bu korumacı politikalar, savaş öncesi koşullarda ve özellikle mali anlayışın gereği olarak kabul edildi. Maliye Bakanlığı, dış borçlardan kaynaklanan hazine yükümlülüklerini ödemek için kaynağı arttırmayı umuyordu. Ayrıca, ithalatı azaltarak ticaret dengesini sağlaması gerekiyordu²².

Ancak, 12 Kasım 1876'da Reytern, olumsuz ekonomik durum nedeniyle borçlanmanın tam olarak gerçekleştirilemeyebileceği konusunda II. Aleksandr'ı uyardı. Onun sözlerine göre 100 milyon ruble her halükârda, savaş harcamaları için yetersiz olacaktı. Bu nedenle para basımını başlatmak ve Rusya'yı kâğıt paraya boğmak gerekiyordu. Hazine, borsadan kaynaklanan dış finansal yükümlülükleri ödemek zorunda kalacaktı ve bu onu fena halde zayıflatacaktı. Sonuçta bir yıl sonra rublenin keskin düşüşüyle ve dış borcun ödenmesi konusunda fon eksikliğinin olmasıyla devalüe edilmiş kredilerin büyük bir kısmı dolaşımda olacaktır. Reytern, yıkıcı bir malî bozukluğun Rusya'yı askerî eylemlerini durdurmaya zorlayacağını düşünüyordu. “*Ben şu sözlerle bitirdim: eğer birbirine doğru hızlıca yaklaşan iki tren görüyorsanız, sonucu tahmin etmek zor değildir.*”²³ diyerek öncesinde uyarısını

(M. P. Kaşkarov, *Denejnoye obraşeniye v Rossii*, V 2, t., T. 1, SPB. 1898, s. 73).

¹⁹ *Osvoboždeniye Bolgarii...*, T. 1, S. 464 (*Osvoboždeniye Bolgarii...*); ЗАПИСКИ, Дмитрия Оболенского, *Записки князя Александровича Оболенского, 1855–1879*, СПб. 2005, С. 404 (*Zapiski Obolenskogo, Zapiski knyazya Dmitriya Aleksandroviça Obolenskogo 1855-1879*, SPB. 2005, s. 404).

²⁰ ПСЗ-II. Т. 51, Отд. 2, СПб. 1878, №: 56562.

²¹ *Ауну yerde*, №: 56573; П. П. Мигулин, *Указ. соч...*, С. 458, 459, 461.

²² М. Н. Соболев, *Таможенная политика России во второй половине XIX века*, В 2 ч., Ч. 2, М. 2012, С. 7–13 (M. N. Sobolev, *Tamojennaya politika Rossii vo vtoroy polovine XIX veka*, V 2ç. Ç. 2, М. 2012, s. 7-13).

²³ А. Н. Куломзин ve В. Г. Рейтерн-Нолькен, *Указ. соч...*, С. 168.

yapıyordu.

Bu defa İmparator Maliye Bakanını daha dikkatlice dinlemişti. Bu zamana kadar dış politikadaki durum daha iyiye doğru seyrediyordu: Rusya'nın ultimatomu sonrasında Türkiye Belgrad üzerine saldırıyı durdurdu ve kendi kontrolündeki Balkan vilayetlerinde reform programı üzerinde çalışmak için İstanbul'da uluslararası bir konferansın toplanması konusunda uzlaştı. Bu karar Sırbistan'ı büyük bir yenilgiden kurtardı. Bununla birlikte kasım sonunda Rusya'da kısmi seferberlik gerçekleştirildi ve aralık ortasına doğru büyük bir askerî birlik Besarabya'ya gönderildi. Ancak Reytern eskiden olduğu gibi yüksek idarenin akliselim davranacağına inanıyordu. II. Aleksandr Livadya'dan döndükten sonra barış yoluyla sorunu çözme imkânı hakkında daha sık konuşur oldu²⁴. O, ekonomik durumun daha da kötüleşeceğini göz ardı etmiyordu. Türkiye'yle savaş dedikodularının etkisi altında ruble kuru 1879 yılı Eylül ayından Aralık ayına kadar yaklaşık 3 puan düştü. 1875 yılında altının ortalama ruble kuru 86 kopek iken, 1876'da 80.7 oldu²⁵. 1876 Haziran ayında %5 değerindeki Rus tahvilleri İngiltere Borsasında %14, Aralık'ta Paris Borsasında %28.2 ve hatta Petersburg Borsasında %8-10 oranında kaybetti²⁶.

1874-1875 yıllarından farklı olarak 1876 yılı ortama bütçesinde 14.8 milyon ruble açık oluştu. Devlet denetçisi S. A. Greyg'in II. Aleksandr'a bildirdiğine göre, "1876 yılındaki bu talihsiz durum göreceli olarak o yıl yaşanan kayıpların doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmıştı."²⁷ Beklenmeyen savaş giderleri aynı yıl 51 milyon rubleye ulaştı²⁸. Bununla birlikte iç borçlanma talihsizlikle sonuçlandı: Nüfus edilgen kaldı ve %5'lik banknotlar Devlet Bankası'nın muafiyet yardımıyla özel kredi kurumlarına dâhil edilmek durumunda kaldı.

²⁴ A.y., C. 168, 187, 190.

²⁵ М. П. Кашкаров, *Указ. соч...*, Т. 2, СПб. 1898; Приложения. С. 39, 177.

²⁶ П. П. Мигулин, *Указ. соч...*, С. 457.

²⁷ *Всеподданнейший отчёт государственного контролёра за 1877 год*, СПб. 1878, С. 82 (*Vsepoddannejšiy otçyöt gosudarstvennogo kontrolyöra za 1877 god*, SPB. 1878, s. 82).

²⁸ *Министерство финансов: 1802–1902*, В 2 ч., Ч. 1., СПб. 1902, С. 639. (*Ministerstvo Finansov: 1802-1902*), V 2, ç. Ç. 1, SPB. 1902, s. 639).

Borçlanmaya yönelik toplam kazanç 91.8 milyon ruble oldu²⁹. Orduda, savaş zamanında sınırlar dışındaki giderleri karşılamak için kaynak olarak derin bir yetersizlik hissediliyordu. Genelkurmay Başkanı Knez Nikolay Nikolayeviç'in emrinde aralık ortasında toplamda 50.000 ruble altın ve 200.000 ruble gümüş vardı. Oysa bu dönemde mevcut ordunun donanımı için günlük 174.000 ruble altın gerekiyordu³⁰.

10 Aralık 1876 tarihli raporunda Reytern yeniden II. Aleksandr'a, hızlıca değer kaybeden kâğıt para basımının askerî masraflar için zorunlu olduğunu hatırlattı. İmparator bir kez daha bu konunun uzmanlar tarafından tartışılmasını teklif etti³¹. Yıl sonunda Devlet Şurası üyelerinden A. A. Abaza, A. P. Zablotskiy-Desyatovski, G. P. Nebolsin ve Knez D. A. Obolenskiy'nin katıldığı bir toplantı düzenlendi. Toplantıda ünlü ekonomistler İ. K. Babst ve N. H. Bunge de hazır bulundular. Toplantıya katılanların tamamı öngörülemeyen kredi düzenlemesinin ağır sonuçlar doğuracağından endişe duyuyorlardı ve bu nedenle hazineye gelir getirecek bir yol olarak gelir vergilerinin arttırılması ve hisse senetli sermaye işletmelerinin temettülerinden kâr payı almayı önerdiler. Bununla birlikte gümrük vergileri, damga vergisi, dolaylı vergiler ve gayrimenkul vergisinin arttırılması öneriler arasındaydı. Ancak bu tavsiyeler o an kabul görmedi ve önlemlerin uygulanması için hazırlığın gerekli olduğu ve bunun zaman alacağı görüldü³².

Toplantıda, üzerinde çalışılan konuların tamamlanmasına yakın II. Aleksandr, Reytern'den yaklaşmakta olan savaşın finansmanı için ne düşündüğüne dair görüş bildirmesini istedi. Bunun üzerine 17 Aralık 1876'da İmparator'a sunduğu raporunda bakan, Rusya'nın son bir buçuk yılda yaşadığı ekonomik sıkıntının en zor dönem olduğunu hatırlattı ve ekonominin zor durumunu şu sözlerle anlattı: *"1875 yılında bazı yerlerde görülen kıtlık nedeniyle buralarda geçen yıldan kalan ürünler tüketiliyordu. Talep eksikliği, ticaretin durma noktasına gelmesi,*

²⁹ П. П. Мигулин, Указ. соч..., С. 458, 459, 461.

³⁰ Описание Русско-турецкой войны 1877–1878 гг. на Балканском полуострове, Т. 1. СПб. 1901. С. 366, 367 (Описание Русско-турецкой войны 1877-1878 гг. на Балканском полуострове, Т. 1, SPB. 1901, s. 366).

³¹ А. Н. Куломзин ve В. Г. Рейтерн-Нолькен, Указ. Соч..., С. 169.

³² Блюх И.С. Финансы России..., Т. 2, С. 239.

Moskova Bankası'nın çöküşü ve neden olduğu banka krizi, zorunlu olarak kredilerin azalması, kurun yükselmesi, demiryolu hareketliliğinin azalması ve nihayet politik tehdit bir buçuk yıldır devam etmektedir. Bütün bunlar ülkenin içinde bulunduğu ekonomik koşulların ne kadar zor olduğunu göstermektedir. Barış korunabilse dahi kolay olmayacak." Bununla birlikte halkın birikimi de oldukça kıt seviyelerdeydi. Bu nedenle vergilerin arttırılması ve iç borçlanmaya gidilmesi mümkün görünmüyordu. Bunu daha önceki tecrübeler de kanıtlamıştı. Savaş kaçınılmaz olarak yoğun kâğıt para basımını gerekli kılıyor. Bu ise enflasyona götürecektir, rublenin kuru düşecek, fiyatlar artacak ve halkın yaşam seviyesi düşmüş olacak. Aynı zaman bu tedbir bütün ekonomik alışkanlıkları ve devletin finans sistemini yıkacaktı³³.

4 Şubat 1877'de II. Aleksandr Reytern'den gelen rapora cevap olarak ihtilafın barış yoluyla çözülmesi dileğini dile getirdi. Bakanın sözlerine göre İmparator, bizim finans ve ekonomik ilerlememize savaşın ciddi darbe vuracağı konusunda ikna olmuştu³⁴. Ancak 8 Şubat'taki toplantıda İmparator Reytern, Gorçakov ve Knez Konstantin Nikolayeviç'in taleplerine rağmen, ordunun terhis edilmesinin karşısında kararlı bir şekilde duran Milyutin'i destekledi. Savaş Bakanı, savaşın olması durumunda uzun yıllar çarlık için varını yoğunu feda eden halkın refah günleri yine uzak bir döneme ertelenebileceğini, bununla birlikte Rusya'nın kendi büyüklüğün de ciddi bir zarar görebileceğini kabul ediyordu. Ancak kendisi ordunun terhis edilmesinin sadece, yakın gelecekte Balkanlardaki şiddetlenmeyi durdurabilir kalıcı bir barışın yapılmasıyla mümkün olabileceğini savunuyordu. Aksi bir durumda hükümdarın ve imparatorluğun prestijini korumak için savaş ilan etmek gerekebilirdi³⁵.

11 Şubat'ta Maliye Bakanı II. Aleksandr'a cevap olarak yeni bir rapor daha sundu. Raporda daha önceki argümanlar yer alıyordu. Halkın ekonomik durumunun son iki yıldır kötüye gittiği, savaş olması durumunda keskin bir yıkım tehdidi, yeniden yapılanmanın tamamlanamadığı, iç finans kaynaklarının kısıtlılığı, dış borçlanmayı

³³ А. Н. Куломзин ve В. Г. Рейтерн-Нолькен, *Указ. соч...*, С. 170–175.

³⁴ А.у., С. 176.

³⁵ Д. А. Милютин, *Указ. соч...*, С. 192–194, 624–628.

gerçekleştirmenin mümkün olamayacağı ve benzeri konular ısrarla tekrar ediliyordu. Özellikle Türkiye'yle savaş durumunda yalnızca halkın ekonomisi değil, imparatorluğun siyasî stabilizasyonunun da ciddi bir tehdit altına gireceği vurgulanıyordu. Reytern görüşlerine şu şekilde devam etti: “Ben, İmparator hazretlerinin şanına yakışır sivil ve ekonomik girişimlerin doğru gelişimini savaşın durduracağı kanaatini derinden taşımaktayım. Savaş Rusya’yı düzeltilemez bir yıkıma sürükleyecek ve ekonomiye yansımaları durumunda bizim yüzyılımızda revaçta olan sosyal ve ihtilal temelli propagandalara kapı aralanmış olacak.”³⁶. Milyutin de kendi açısından İmparator’u, gerek duyulacak savaş masrafı konusunda uyarıyordu. 19 Şubat 1877’de içerisinde bulunan yılın harcamalarına dair bilgilendirmede bulundu ve belirtilen rakamın gerekçesini açıkladı: “Barış zamanının hesaplanmış giderlerinden bağımsız olarak, eğer savaş durumu belli bir süre devam ederse seferber edilen birlikler için yüksek bir kaynak ayrılması gerekmektedir.”. “Barış yoluyla Doğu Sorununu çözmek için gösterilen diplomatik çabaların başarısız olması durumunda Rusya bu sorunu kılıçla çözmek durumunda kalabilir ve bu durumda kaçınılmaz olarak büyük finans kaynakları gerekli olacak ve bizim hesaplamalarımız anlamını kaybedebilir.”³⁷.

1877 yılı Mart ayının sonunda Sultan’ın Londra protokolünden sapması Rusya ve Türkiye arasında kesin bir kopuşu ortaya çıkardı. II. Aleksandr, acil bir şekilde Knez Nikolay Nikolayeviç’e üç milyon ruble altının sefer giderlerinde kullanması amacıyla gönderilmesini emretti. Reytern, bu emrin yerine getirilmesinin mümkün olmadığını bildirdi. Ancak İmparator, hiç olmazsa, en iyi ihtimalle iki haftalık askerî harekât için yetebilir miktar olan iki milyon rublenin ayrılması konusunda ısrarcı oldu³⁸. Bahsi geçen para başkomutanlık karargâhına gönderildi, 12 Nisan’da ise Osmanlı Devleti’nin savaş ilanı hakkında manifesto yayınlandı. Bundan sonra Reytern’in bütün argümanları ve tahminleri II.

³⁶ А. Н. Куломзин ve В. Г. Рейтерн-Нолькен, Указ. соч..., С. 177–180.

³⁷ Всеподданнейший доклад по Военному министерству. 19 февраля 1877 года, СПб, 1877, С. 209–210 (Vsyöpoddanneşiy doklad po Voennomu ministertstvu 19 fevralya 1877 goda, SPB. 1877, s. 209-210.)

³⁸ Описание Русско-турецкой войны..., Т. 1, С. 368; Д. А. Милютин, Указ. соч..., С. 210.

Aleksandr'da yalnızca öfke uyandırıyor. 18 Mayıs 1877'de birkaç bakanın ve elçinin bulunduğu bir toplantıda İmparator, devletin güçsüzlüğünü bağırarak savaştan korkmayı anlatan devlet adamlarını çok ciddi bir şekilde kınadığını belirtti. İmparator doğrudan maliye bakanını işaret etti ve geçen sonbaharda Livadya'da onun tarafından sunulan raporu hatırlattı³⁹.

Ancak savaşın birinci aşamasında anlaşıldı ki, giderler önceden tahmin edilenden çok daha yüksek olacaktı. Kasım ayındaki seferberliğin ardından silahlı kuvvetlerin sayısı 1.003.000 insana ulaştı. Mevcut ordunun sayısı ise 460.000'di. (193.000'i Balkanlar'da, 122.000'i Kafkasya'da, 72.000'i Karadeniz kıyılarını korumak amacıyla Odesa askerî bölgesinde, 73.000'i Kiev'de Besarabya'da yerleşen birliklerin ihtiyacı için ihtiyat halinde bekliyordu). Tam seferberlik durumundan sonra, 1878 Temmuzuna doğru silah altında artık 1.679.200'ü düzensiz birliklerle beraber 1.845.600 kişi vardı. (523.800'ü Balkanlarda, 276.500'ü Kafkasya'da ve 68.900'ü Odesa Okruğu'nda). Sonuçta barış zamanına kıyasla (1 Ocak 1876'ye doğru 762.700 kişi) askerî personel iki katı daha fazla bir sayıya ulaştı⁴⁰.

Birliklerin donanımı da zamanın gereklerine uygun olmaktan uzaktı. 48 piyade tümeninden yalnızca 16'sı Berdan tarzı modern tüfeğe sahipti. Geri kalanlar ise eski model Karle ve Krnka tüfeklerini taşıyordu. Yeni silahlarla donatma çabası askerî harekâtın başladığı bir zamanda gerçekleşecekti. Üstelik yeni tüfekler yalnızca imparatorluk sınırları dâhilinde bulunanlara ulaştırılıyordu. Bu sırada Türk birlikleri, Karle ve Krnka'dan menzili daha uzun olan Amerikan Martin tüfeklerine sahiptiler. Türk süvarisi Winchester karabinalarıyla donatılmıştı ve Rus

³⁹ Д. А. Милютин, *Указ. соч...*, С. 232.

⁴⁰ *Исторический очерк деятельности военного управления в первое двадцатипятилетие благополучного царствования государя императора Александра Николаевича (1855–1880)*, Т. V, СПб. 1880, С. 58, 59, 77, 78, Приложение, №: 82 (*İstoriçeskiy oçerk deyatelnosti voennogo upravleniya v pervoye dvadtsatipyatiletiye blagopoluçnogo tsarstvovaniya gosudarya imperatora Aleksandra Nikolayeviça (1855–1880)*, Т. V, SPB. 1880, s. 58, 59, 77, 78, Prilojenije №: 82); П. А. Зайончковский, *Военные реформы 1860–1870 годов в России*, М. 1952, С. 340 (P. A. Zayonçkovskiy, *Voenniy reformy 1860–1870 godov v Rossii*, М. 1952, s. 340).

süvarisinin silahlarından daha hızlı ateş edebilmeleri söz konusuydu. Türklerin çelik silahları, 1867 modelindeki Rus bronz toplarına göre daha yüksek teknik özelliklere sahiptiler. Savaş Bakanlığı askerî harekâtın başında topçu alayını acilen yenilemek zorunda kaldı. Bununla birlikte hareket halindeki ordu, muharebe anında tam olarak tüketilmeyen cephaneye ve mermi bolluğuna sahipti. Toplamda, kaynakların yetersizliğine rağmen Rus sanayisi askerî birliklere silah, cephaneye ve gerekli teçhizatı sağlamayı başardı⁴¹.

Ancak erzak ve malzeme noktasında işler yolunda değildi. Savaş zamanında stratejik manada yeterli yedek malzeme bulunmuyordu ve levazım hizmetinin organizasyonu gerektiği şekilde yapılmaması (az ve düşük bir seviyeye sahipti) arka planda derin sıkıntılara yol açmıştı. Komuta kademesi özel kuryeler aracılığıyla malzeme temin etmek zorunda kaldı. Kuryeler ise fiyatları arttırıp hazineden daha fazla gelir elde etmeye çalıştılar. Balkanlarda malzeme tedariki işi Rus “*Gregor-Gorvits-Kogan*” şirketine verildi, ancak onun faaliyetleri de hem ordu içerisinde hem de Rusya’da ciddi rahatsızlığa sebep oldu. Şirket, malzeme tedarikinde sürekli olarak gecikmelere neden oluyordu ve kalitesiz ürünleri gönderip bundan aşırı kâr temin ediyordu. Bu kolaydan emeksiz kâr elde etme durumuna yöneticiler kayıtsız kalamadı ve askerî bölge mahkemelerinde yargılandılar ve suçlu oldukları kanıtlarıyla ortaya çıkmış oldu. Güney Kafkasya’da birliklerin donanımında bölgenin doğasından kaynaklı, tarımsal altyapının zayıflığı ve yerel sanayinin gelişmemesi nedeniyle zorluklarla karşılaşıldı. Bu nedenle erzak ve malzeme temini iç vilayetlerden buraya aktarıldı⁴².

⁴¹ *Исторический очерк деятельности военного управления...*, Т. VI, СПб. 1881, С. 177–187, 196; Приложения, №: 105, 106, 107, 108; П. А. Зайончковский, *Военные реформы...*, С. 341–345; Дж. Бушнелл, *Указ. соч...*, С. 243; П. И. Вешиков, *Военное хозяйство – Тыл Вооружённых сил России (XVIII–XX вв.)*, М. 2003, С. 171, 180 (P. İ. Veşikov, *Voennoye hozyaystvo-Til Vooruzyönnih sil Rossii (XVIII-XX vv)*, М, 2003, s. 171, 180); О. Р. Айрапетов, *Внешняя политика Российской империи (1801–1914)*, М. 2006, С. 322–324, 334 (O. R. Ayrapetov, *Vnejnaya politika Rossiyskoy imperii (1801-1914)*, М. 2006, s. 322-324, 334).

⁴² *Всепоподданнейший отчёт государственного контролёра за 1877 год...*, С. 120–125; *Всепоподданнейший отчёт государственного контролёра за 1878 год*, СПб.

Orduya donanım desteğinde ulaşım ağlarının durumu büyük rol oynadı. 1860-1870'li yıllarda Rusya'nın devlet desteğinde özel şirketler tarafından oluşturulan demiryolu ağı (neredeyse 20 bin verst), onlarca hisseli sermayeye sahiplerinin yönetimindeydi ve tek bir amaca yönelemiyorlardı. Yollar farklı teknik özelliklere sahipti. Rayların tip ve profili, istasyon mesafelerinin farklılıkları, donanım ve alarm bağlantıları vs. Pek çok ağ tek yönlüydü. Demiryolu taşımacılığının genel durumu düşük bir seviye arz ediyordu. Aşınmış raylar, düşük taşıma kapasitesi, hareket hızının düşük seviyesi, istasyonlar arasındaki mesafenin fazla olması, su sağlamadaki aksaklıklar, vagon, lokomotif, kalifiye personel yetersizliği ve sık sık meydana gelen kazalar demiryolunun durumunu ortaya koyuyordu.

1876'da Kasım ayında başlayan seferberlik Rusya yolları için zor bir deneyim oldu. Çağrılan noktalarda 254.000 ihtiyat askeri ortaya çıktı ve 63.000 at aktarım için tahsis edilmişti. Askerî birliklerin transferi için 24 demiryolu ağı ve 995 tren harekete geçirildi. Besarabya ve Kafkasya'daki ordunun stratejik hedefi için 2.094 tren gerekli oldu. Askerî kadrolar için yolları kullanmak adına 3 Kasım'da Ulaştırma Bakanlığı seferberlik hatlarında yük taşınmasını geçici olarak durdurdu. Demiryolu şirketleri ağır ekonomik zarara uğradılar, pek çok şehirde

1879, С. 92–99 (*Vsepoddanneşiy otçyöt gosudarstvennogo kontrolyöra za 1878 god*, SPB. 1879, s. 92-99); П. И. Вешиков, *Продовольственная служба армии и флота государства Российского: исторический очерк*, М. 1997, С. 74–82 (P. İ. Veşikov, *Prodovolstvennaya Slujba armii i flota gosudarstva Rossiyskogo; istoričeskiy oçerk*, М. 1997, s. 74-82); П. И. Вешиков, А. А. Огуречников, А.В. Шанин, *Продовольственная служба Вооружённых сил России: краткая история*, М. 1999, С. 76–87 (P. İ. Veşikov, A. A. Ogureçnikov, A. V. Şanin, *Prodovolstvennaya slujba Voorujönnih sil Rossii: Kratkaya istoriya*, М. 1999, s. 76-87); П. И. Вешиков, *Военное хозяйство...* С. 163–183; И. Т. Янбердин, “Развитие провиантской службы русской армии во второй половине XIX в.”, *Дис. ... канд, Ист*, Наук, М. 2006. С. 180–195 (İ. T. Yanberdin, “Razvitiye proviantsoy slujbi russkoj armii vo vtoroj polovine XIX v.”, *Dissertatsiya kand. ist*, Nauk, М. 2006, s. 180-195); С. В. Гаврилов, “Развитие материального снабжения русской армии в XIX веке”, *Дис. ... д-ра ист*, наук, СПб. 2010, С. 378–397 (S. V. Gavrilojov, “Razvitiye materialnogo snabjeniya russkoj armii v XIX veke”, *Dissertatsiya d-ra, ist*, nauk, SPB. 2010, s. 378-397); А. В. Аранович, *Тыл Вооружённых сил Российской империи во второй половине XIX – начале XX века (интендантское снабжение)*, СПб. 2012, С. 37–119. (A. V. Aranoviç, *Til Voorujönnih sil Rossiyskoj imperii vo vtoroj polovine XIX-naçale XX veka (intendantskoye snabjenije)*, SPB. 2012, s. 37-119).

(Moskova, Odesa ve diğer) düzensizlikler başladı, ürünlerin ve yakıtın fiyatı yükseldi. Bunlara ek olarak kargaşa, kazalar ve trenlerin sık sık gecikmesi problemleri kendini gösterdi. 1877 yılında toplu seferberlik demiryollarının yükünü önemli oranda arttırdı. Hükümet düzeni sağlamak adına büyük harcamalar yaptı. 1878 yılı başında su kaynaklarının iyileştirilmesi, varış istasyonları ve aradakilerin mesafesinin uzatılmasına 2.8 milyon ruble harcadı.

Ana Rus yolları güney yönünde bulunuyordu ve burada amaç kıyıların korunması ve Karadeniz limanları aracılığıyla ihracatın gerçekleşmesiydi. Balkanlara yalnızca Odesa demiryolu Romanya sınırındaki Ungen istasyonu aracılığıyla ulaşıyordu. Romanya’da ve Türk kontrolündeki yerlerde kesintisiz bir demiryolu hattı bulunmuyordu. Mevcut ordu Yaş-Bükreş-Jurjevo üzerinden Romanya yolunu kullanıyordu. Tuna’nın ötesinde sadece tek yönlü Varna-Ruşçuk hattı bulunuyordu. Askerî nakliyat Bulgaristan’daki ve Balkan yarımadasının diğer bölgelerindeki Türk demiryollarının hatları aracılığıyla da gerçekleşiyordu. Bu seferberlik temelinde tazminat olarak hazine Paris bankaları aracılığıyla 20 milyon ruble altın değerinde ödeme yaptı. Balkanlardaki askerî ulaşım güvenilirliğini sağlayacak tamir ve inşaa faaliyetleri için büyük paralar harlandı. Harcamaların önemli bir kısmı Romanya demiryollarının ulaşım ağının artırılmasına gidiyordu. Neredeyse bütün Varna-Ruşçuk hattı yenilendi. Goçeti-Maçin yolu üzerine 40 köprü inşaa edildi. Mesafenin kısaltılması amacıyla rekor bir hızla Ağustos-Ekim 1877’de Bender-Galati demiryolu inşaa edildi. Bu inşaatın masrafı hazineye, müteahhit S. S. Polyakov’un aldığı mükafat bedeli hariç olmak üzere 23.4 milyon rubleye mal oldu. Polyakov, Tuna’nın sol kıyısı boyunca yapılan Frateşti-Zimnitsko demiryolu inşasını organize etti⁴³.

⁴³ 1877-1878 Rus-Türk Savaşı’nda demiryollarının rolü hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: П. М. Лессар, *Военные железнодорожные постройки русской армии в кампанию 1877–1878 годов*, СПб. 1879 (P. M. Lessar, *Voennye jeleznodorojnyye postroyki russkoy armii v kampaniyu 1877-1878 godov*, SPB. 1879); А. Н. Измайлов, *Очерки железнодорожного дела в войне 1877–1878 годов*, СПб. 1880 (A. N. İzmaylov, *Oçerki jeleznodorojnogo dela v voynı 1877-1878 godov*, SPB. 1880); “Очерк военной деятельности железных дорог в 1877–1878 гг.”, *Инженерный*

Demiryollarının az kapasitede taşıma yapması ve sürekli olarak tren hareketliliğinde yaşanan gecikme nedeniyle yüklü olarak yüzlerce vagonun istasyonlarda yığılmasına yol açtı. Sık sık erzak ve malzemeler bozulma ve yağma nedeniyle yere boşaltılıyordu. Öte yandan yük zamanında ve kayıpsız olarak ulaştırıldığı zaman dahi malzemenin birliklerin olduğu bölgelere taşınmasında ciddi zorluklar yaşanıyordu. Sonbahar-kış döneminin bunda etkisi büyüktü. Erzakın önemli bir kısmı nakliye ve depolar olmadığından bozuluyordu.

Bununla birlikte mevcut ordu şiddetle yiyecek ve erzak eksikliği hissediyordu, insanlar ve atlar sıklıkla açlardı. Çoğunlukla gıdasızlık ve kalitesiz ürünlerin beslenmede kullanılmasından dolayı 1877 yılı Ağustos-Eylül aylarında askerî birliklerde dizanteri ve tifüs salgını başladı. Komutanlık, savaşan birlikler için yapılan stokları kullanmaya başladı. Hatta erzak depolarındaki çok sayıda et konservesi ve diğer besin gıdaları savaştan sonra yok pahasına satıldı. Ordunun erzakla beslenmesi kötü bir şekilde ilerliyordu. Mevcut olan yeterli imkânlarla rağmen, askerî üniforma ve ayakkabı çoğunlukla zamanında alaylara ulaştırılamıyordu. Şıpka'da özel birlikler soğuk bir mevsimde kışlık elbiseden yoksun kaldılar. Hastalıkların ve donmaların sayısı arttı⁴⁴. Cephe gerisindeki bu

журнал, №: 5 (1883), С. 619–659 (“Очерк военной деятельности железных дорог в 1877–1878 гг.”, *Инженерный Журнал*, Sayı 5 (1883), s. 619–659); A. A. Вендрих, *Записки эксплуатации железных дорог с военными целями*, СПб. 1886, С. 546–557 (A. A. Vendrih, *Zapiski ekspluatatsii jeleznykh dorog s voennimi tselyami*, SPB. 1886, s. 546–557); Г. Н. Караев, *Возникновение службы военных сообщений на железных дорогах России (1851–1878)*, М. 1949, С. 90–107 (G. N. Karayev, *Vozniknoveniye slujbi voennykh soobşeniy na jeleznykh dorogah Rossii (1851–1878)*, М. 1949, s. 90–107); А. М. Соловьёва, *Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX в.*, М. 1975, С. 111–113 (A. M. Solovyöva, *Jelesnodorojnyy transport Rossii vo vtoroy polovine XIX v.*, М. 1975, s. 111–113); А. М. Соловьёва, “Промышленность и финансы”, *Россия в революционной ситуации на рубеже 1870–1880-х годов*, М. 1983, С. 67 (A. M. Solovyöva, *Promişlennost i finansı*, *Rossiya v revolyutsionnoy situatsii na rubeje 1870–1880-x godov*, М. 1983, s. 67); Н. В. Старостенков *Железнодорожный транспорт и обороноспособность Российской империи (вторая половина XIX в. – 1914 г.)*, М. 2002, С. 245–253 (N. V. Starostenkov, *Jelesnodorojnyy transport i oboronosposobnost Rossiyskoy imperii (vtoraya polovina XIX v.–1914 g.)*, М. 2002, s. 245–253).

⁴⁴ П. И. Вещиков, *Продовольственная служба...*, С. 78–80; П. И. Вещиков, *Военное хозяйство...*, С. 170, 172, 176–180; И. Т. Янбердин *Указ. соч...*, С. 195–

aksaklıklar askerî eylemleri olumsuz yönde etkiliyordu ve büyük maddi kayıplara ve hazinede zarara yol açıyordu.

Rusya için Balkanlardaki müttefiklerini finansal olarak desteklemek de ağır bir yük getirmişti. Romanya, en acil giderleri için ısrarla beş milyon ruble altın talep ediyordu ama 1877 yılı Mayıs ve Ekim aylarında yalnızca iki milyon rubleyi, Rusya ordusunun Romanya topraklarından olmasından dolayı aldı. Bundan başka Romanya birliklerine 32 ağır top verildi, 20.900 mermi, 4.5 milyon pud* barut, 25 bin tüfek, 8.6 milyon fişek verildi⁴⁵. 1876 yazında Sırbistan'a askerî ihtiyaçları için dört milyon ruble borç tahsis edildi. Ancak ödemenin gerçekleşmesi yıl sonunu buldu ve artık o tarihte Sırp ordusu yenilgi almıştı. Sonbaharda Rusya hazinesi Sırbistan'a bir milyon rubleyi askerî gücünü yeniden organize etmesi için göndermişti. 1877 yılında Knez I. Milan, Türkiye'ye karşı Rusya'yla ittifak halinde yeniden bir savaşı başlatmaya hazırdı, ancak kendisi bunun için herhangi bir kaynağa sahip değildi ve yardım isteğinde bulunuyordu. 1877 yılı Ağustos ve Ekim aylarında Belgrad'a bir milyon ruble daha gönderildi ve Aralık başında Sırbistan Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etti. Altı hafta sürecek bu savaş sürecinde (19 Ocak 1878'deki ateşkese kadar), Rusya, Türkiye topraklarından savaşan Sırp ordusuna günlük olarak bin kişi için 150 ruble kaynak ayırıyordu⁴⁶.

212; С. В. Гаврилов, *Указ. соч...*, С. 384, 396; А. В. Аранович, *Указ соч...*, С. 73, 78, 80, 84, 94–98.

* 16,38 kiloya eşit ağırlık birimi.

⁴⁵ *Статистический вѣстник Российской империи*, Сер. III. Вып. 15, СПб. 1886, С. 352–353 (*Statistiçeskiy vrestennik Rossiyskoy imperii*, Ser. III, Vır. 15, SPB. 1886, s. 352-353); *Освобождение Болгарии...*, Т. 2, М. 1964, С. 77, 287; М. М. Залышкин, *Внешняя политика Румынии и румыно-русские отношения, 1875–1878*, М. 1974, С. 273 (М. М. Zalışkin, *Vneşnyaya politika Rumunii i Rumino-russkiye otnoşeniya 1875-1878*, М. 1974, s. 273); М. М. Залышкин, “Военно-политическое сотрудничество между Румынией и Россией в войне 1877–1878 гг”, *Россия и Восточный кризис 70-х годов XIX в.*, М. 1981, С. 158, 160, 165, 166 (М. М. Zalışkin, “Военно-политическое sotrudničestvo mejdu Ruminiyey i Rossiey v voynye 1877-1878 gg”, *Rossiya i Vostoçnyy Krizis 70-x godov XIX v.*, М. 1981, s. 158...); Д. А. Милютин, *Указ. соч...*, С. 214, 221, 230, 282.

⁴⁶ *Освобождение Болгарии...* Т. 1, С. 261, 529–530; Т. 2, С. 177, 236, 237, 361; К.

1876 yılı Mayıs ayından itibaren Petersburg, Karabağ'da bulunan Hersek kaçkınları için her ay 40.000 rublelik meblağı ekmek alımı için tahsis ediyordu. Daha sonra bu meblağın miktarı 50.000 rubleye yükseldi; 1 Ocak 1878'den itibaren ise 68.000 rubleye kadar ulaştı. 1876 yılı Aralık ayında Karadağ hükümeti bir milyon rublelik tutarı tohum ve askerî giderler için alıyordu. Nisan 1877'de Karadağ'ın savaşa girmesinden sonra ise bütün bu masrafları Rusya'nın sübvansiyon desteğiyle giderilecekti. 1876 yılı sonundan Karadağ'ın seferberliğinin sonuna kadar toplamda 4.8 milyon ruble ayrıldı. Bundan başka savaşın başında Karadağlılara beş bin tüfek, 3.9 milyon fişek, çeşitli teçhizat ve 10 top verildi⁴⁷. Bulgaristan'da idarî yapının sağlanması için hazine 1877-1880 yılları arasında 2.3 milyon ruble harcadı. Gönüllü milis kuvvetler ve Doğu Rumeli atış birliklerine mevcut ordunun depolarından ve ganimet olarak ele geçirilen silahlardan önemli sayıda farklı kalibrelerde top, tüfek, cephane, teknik teçhizat, ilaç ve sağlık malzemeleri verildi. Bulgaristan Rusya'dan beş askerî gemi, tekneler ve diğer küçük çapta kayık vs. aldı. Toplamda Bulgaristan ordusunun oluşumu ve desteklenmesine 4.8 milyon ruble harlandı⁴⁸.

Л., Струкова, Н.И. Хитрова, “Черногория в войне с Турцией (1876–1878 гг.)”, *Балканские исследования*, Вып. 4: Русско-турецкая война 1877–1878 гг. и Балканы, М. 1978, С. 68, 71–74 (K. L. Strukova, “Hitrova N. İ. Çernogoriya v voyne s Turtsiey (1876-1878 gg)”, *Balkanskiye İssledovaniya*, Vıp 4: Russko-Turetskaya voyna 1877-1878 gg i Balkanı, М. 1978, s. 68...); Д. А. Милютин, *Указ. соч...*, С. 221.

⁴⁷ *Освобождение Болгарии...*, Т. 2, С. 138, 301, 381, 382; Н. И. Хитрова, “Черногория в период Восточного кризиса 1875–1878 гг”, *Россия и Восточный кризис 70-х годов XIX в.*, С. 70, 72–74. (N. İ. Hitrova, “Çernogoriya v period Vostoçnogo krizisa 1875-1878 gg”, *Rossiya i Vostoçniy Krizis 70-x godov XIX v.*, s. 70...)

⁴⁸ *Статистический временник Российской империи...*, Сер. III, Вып. 15, С. 352–353, 358–359; *Освобождение Болгарии...*, Т. 2, С. 161, 293; Т. 3, М. 1967, С. 93, 160, 192, 196, 197, 206, 207, 217, 218, 246, 247, 537; А. А. Улунян, *Россия и освобождение Болгарии от турецкого ига*, М. 1994, С. 191 (A. A. Ulyanyan, *Rossiya i osvoboşdeniya Bolgorii ot turetskogo iga*, М. 1994, s. 191); В. А. Золотарёв, *Противоборство империй: война 1877–1878 гг. – апофеоз восточного кризиса*, М. 2005, С. 130 (V. A. Zolotoryöv, *Protivoborstvo imperiy: Voyna 1877-1878 gg-Apofeoz vostoçnogo krizisa*, М. 2005, s. 130).

M. H. Reytern, seferberliği finanse etmek için elinden geleni yaptı. 1877 yılında askerî ihtiyaçlar için olağanüstü kredi tutarı 429.300.000 rubleye ulaştı⁴⁹. Bakanlık, dış ticarete ithalatın düştüğü ve tahıl ihracatının arttığı bir zamanda para değerinin artmasını verimli bir şekilde kullanmıştır. Reytern'in kararına göre 1877-1878 yıllarında Petersburg borsasında 104.800.000 ruble fon kazanıldı. Temel olarak bu kaynaklardan mevcut ordunun acil ihtiyaçlarının karşılanması için faydalanıldı. Balkanlara 82 milyon ruble, Kafkasya'ya ise 1.7 milyon ruble gönderildi⁵⁰. D. A. Milyutin İmparator'a 1878 yılı başlarında "eğer Savaş Bakanlığı, zor durumdan çıkararak başarıyla savaşı tamamladıysa, bu bir taraftan farklı unsurların gücü, diğer taraftan ise bakanlığın emrine devletin sunduğu dikkate değer maddi kaynak sayesinde gerçekleşti." ifadeleriyle raporunu sundu⁵¹.

19 Şubat 1878 (3 Mart) Ayastefanos Antlaşması'nda Rusya'nın genel kayıpları yaklaşık 1.410 milyar rubleye ulaşıyordu. Bunun 900 milyon rublesi askerî giderler (sonuçlarıyla bu gider daha da arttı), 500 milyon rublesi ise Karadeniz kıyıları ve Kafkasya topraklarının uğradığı zarar, 10 milyon rublesi ise Rusya'nın ve onun vatandaşlarının Türkiye'deki kaybıydı. Masrafların büyük bir kısmı (1,1 milyar ruble) Balkanlar'da ve Kafkasya'da Türk hâkimiyetindeki toprakların elde edilmesiyle tazmin edilmiş oldu⁵². Kalan 310 milyon rublenin ödemesi sonraya bırakıldı; ancak Osmanlı İmparatorluğu finansal durumundaki olumsuzluğu gerekçe göstererek birkaç yıl bu yükümlülüğünü yerine getirmeyi erteledi. Yalnız 1882 yılında sözleşme imzalandı ve bu sözleşmeye göre Türk tarafı 99 yıl boyunca harp tazminatı olarak yılda 3 milyon ruble ödemeyi kabul etti. Sonuçta Rusya hazinesi bu meblağın tamamını alamamış oldu⁵³.

⁴⁹ Министерство финансов..., Ч. 1, С. 639.

⁵⁰ И. С. Блюх, Финансы России..., Т. 2, С. 244, 245.

⁵¹ Всеподданнейший доклад по Военному министерству 1878 года, СПб. 1878, С. 223–224.

⁵² ПСЗ-II, Т. 53, Отд. 2, СПб. 1880, №: 58744.

⁵³ Воспоминания жизни Ф.Г. Тернера, Ч. 2, СПб. 1911, С. 124 (Vospominaniya Jizni F. G: Ternera, Ç. 2, SPB. 1911, s. 124).

Berlin Antlaşması'nın imzalanması sırasında, Temmuz 1878'de M. H. Reytern görevinden ayrıldı. Onun yerine C. A. Greyg geçti ve 1878-1880 yılları arasında önceki yılların problemleriyle uğraşmak durumunda kaldı. Olağanüstü savaş giderleri için 1876-1882'de 1.075.400.000 ruble harcandı (1876'da 51 milyon ruble; 1877'de 429.300.000; 1878'de 408.100.000, 1879'da 132.100.000; 1880'de 54.800.000; 1881'de 30 milyon ve 1882'de ise 2.100.000 ruble). 1876, 1877 ve 1880 yıllarında genel bütçede açık oluştu (açık yıl sırasına göre 14.8; 37.7 ve 80.7 milyon ruble). Ancak 1878 ve 1879 yıllarında bütçe fazlalığı meydana çıktı (24.7 ve 18.1 milyon ruble). Genel bütçeye göre tablo tamamen farklıydı. Toplamda 1876-1880 yılları arasındaki olağanüstü giderler (askerî harcamalar, demiryolu inşası ve limanlar için yapılan masraf dâhil) 1.406.600.000 rubleye ulaştı. Bu nedenle 1876 yılındaki bütçe açığı 145.2; 1877'de 572.3; 1878'de 450.3; 1879'da 149.7; 1880'de ise 179.6 milyon rubleye kadar çıktı⁵⁴.

Bütçenin dengelenmesinin temel kaynağı, tahmin edildiği gibi, altın ve gümüşle desteklenmeyen geçici emisyon oldu. 1876 yılında miktar 252.7; 1877 yılında 450.3; 1878 yılında 490.4; 1879 yılında 332.1; 1880 yılında ise 285.3 milyon ruble oldu (toplam 1.810.7 milyon ruble). Bunlardan beş yıl içinde 1.393.7 milyon rublesi geçerliliğini yitirdi. 1 Ocak 1881'de hazinenin Devlet Bankası'na borcu banknot olarak 417 milyon rubleye ulaştı. Döviz fonu 171.5 milyon rubleye kadar azaldı, kağıt paraların altın ve gümüşle desteği % 15,1'e kadar ulaştı. Bu durum rublenin değerinin düşmesine neden oldu. Eğer 1876'da yıllık ortalama kur 80,7 kopek e altın olarak denk geldiyse, o zaman 1877'de 67,4; 1878'de 64,6; 1879'da 63,2 kopek olmalıydı⁵⁵. 1 Ocak 1881'de Finans Bakanı A. A. Abaza'nın inisiyatifinde hazinenin yıllık 50 milyon ruble oranında borcunu sonlandıran ve fazla kâğıt paranın tedavülden kaldırılmasını sağlayacak kararname kabul edildi⁵⁶. Ancak finans idaresi Devlet Bankası'yla tümüyle uyum içinde olamadı. İç piyasanın savunma kaynaklarının yeterli olmaması nedeniyle bütün banknotların geçici olarak piyasadan çekilmesi mümkün olmadı. 1883-1885 yılları arasında

⁵⁴ *Министерство финансов...*, Ч. 1, С. 634–635, 638–639; Ч. 2, СПб. 1902, С. 643.

⁵⁵ М. П. Кашкаров, *Указ. соч...*, Т. 1, С. 73, 83, 177.

⁵⁶ *ПСЗ-II* Т. 55, Отд. 1, СПб. 1884, №: 61730.

bakanlık sadece 87 milyon ruble tutarında kâğıt parayı tedavülden kaldırabildi⁵⁷.

Askerî masrafların kapatılmasının diğer bir yolu istikraz olarak kendini gösterdi. 17 Mayıs 1877'de 200 milyon ruble tutarında %5 oranında borçlanmaya gidildi. Borçlanma yardımı 1877-1879 yılları arasında 174.6 milyon rubleye ulaştı (%87,3)⁵⁸. Bütün bu zorluklara rağmen Reytern, 26 Mayıs 1877'de Paris, Berlin, Amsterdam'daki finans kurumlarıyla %5 oranında 375 milyon frank altın değerinde dış borçlanmayı gerçekleştirmeyi başardı⁵⁹. Ancak bu borçlanma kur farkından dolayı çok uygun şartlarda yapılmamıştı. Nitekim başlangıçta kararlaştırılan oran ödeme zamanında %7,5 oranını buldu. D. A. Milyutin bu girişimi Rusya için yüz kızartıcı bir durum olarak değerlendirdi. Devlet Bakanlarından P. A. Valuyev de kazançsız bir alışveriş olarak nitelendirdi. Devlet Bankası'nın başında olan E. İ. Lamanskiy ise borçlanmanın oldukça zor koşullarda ve hatta alışılmadık şartlarda gerçekleştiğini söyledi⁶⁰. Borçlanma sürecinin tamamlanması yaklaşık iki yıl sürdü. Katkısı 106.4 milyon ruble oldu (%74). 11 Ağustos 1878'de 300 milyon ruble tutarında ve %5 oranındaki ikinci borçlanma gerçekleşti⁶¹. 1881 yılı sonuna kadar 276.5 milyon rublesi gerçekleştirildi (%92,2). 14 Mayıs 1879 tarihli kararname üçüncü %5 lik borçlanmayı ilan ediyordu ve bu da aynı şekilde 300 milyon ruble tutarındaydı. 1882 yılına kadar hazineye 267.8 milyon rublesi aktarıldı (%89,3)⁶². Bunlarla birlikte toplam beş adet askerî borçlanma 1876-1879 yılları arasında 917.1 milyon ruble tutarında bir gelir getirmiş oldu⁶³.

⁵⁷ В. Л. Степанов, *Н.Х. Бунге: судьба реформатора*, М. 1998, С. 201 (V. L. Stepanov, *N. H. Bunge: Sudba reformatora*, М. 1998, s. 201).

⁵⁸ ПСЗ-II, Т. 52, Отд. 1, СПб. 1879, №: 57362.

⁵⁹ А.у., №: 57415.

⁶⁰ П. А. Валуев, *Дневник 1877–1884 гг.*, Пг., 1919, С. 11 (P. A. Valuyev, *Dnevnik 1877-1884 gg.*, Pг. 1919, s. 11); Е. И. Ламанский, *Избранные сочинения*, М. 2005, С. 179 (E. İ. Lamanskiy, *İsbrannıye Soçinenıya*, М. 2005, s. 179); Д.А. Милютин, *Указ. соч...*, С. 228.

⁶¹ ПСЗ-II, Т. 53, Отд. 2, №: 58781.

⁶² А.у., Т. 54. Отд. 1. СПб. 1881, №: 59623.

⁶³ П. П. Мигулин, *Указ. соч...*, С. 462–469.

Devlet hazinesi 30 Ekim 1877'de toplamda 36 milyon rubleye varacak 12 yeni kategoride, yıllık %4,32 oranında sekiz yıllığına kredi imkânı sundu (her birine 3 milyon ruble). Bundan başka 22 Şubat, 3 Nisan, 31 Ekim 1878'de ve 14 Mayıs 1879'da devlet hazinesinin kısa vadeli yükümlülükle, altı aylığına %4,5 ve %4 oranlarında 200 milyon rublelik krediler kullandırıldı⁶⁴. Bunların neredeyse tamamı geriye dönmedi, ancak hazinenin Devlet Bankası'na olan borcunun kısmen ödenmesinde kullanıldı.

Yeni borçlanmaların gerçekleştirilmesi Rusya'nın devlet borcunun büyümesine neden oldu ve bu borçlanma miktarı 1877-1880 yılları arasında 1.584 milyon rubleye çıktı (%26,2) – 4.452'den 6.036'ya. Bu yarım milyar rublenin yalnızca az bir kısmı üretim harcamalarına gitti, kalan miktar askerî harcamaların kapanması için kullanıldı. 1876'da bütçe gelirlerinin %26,8'i hazineden borçlar için giderken, 1881 başında bu oran %34,3'e ulaştı. Bu bütçenin dengelenmesini son derece zorlaştırdı, yeni borçlanmaları getirdi ve kâğıt para basımını teşvik etti⁶⁵.

Finans durumu oldukça zorlaşmıştı ve yavaş yavaş vergi artışları kendini gösterdi. Topyekûn seferberlik, köylerden eli iş tutan binlerce insanın bu seferberliğe dâhil edilmesi köy üretime büyük bir darbe vurdu⁶⁶. Böylece 1877 Ağustos ayında kırsaldaki en önemli kayıp 188.6 bin kişinin ihtiyat birlikleri olmak üzere sefere çağrılmasıyla oldu. Üstelik askere çağrılanların aile durumuna göre askerlikten muaf olup olmadıkları dikkate alınmadı. Bu köylülerin büyük tepkisini geçti ve iktidar kanunsuz olarak çağrılanlar konusunda geri adım atmak durumunda kaldı. Üstelik 27 Ocak 1878'de kırsalda yaşanan sıkıntı Moskova Vilayeti Jandarmanın İdaresi Başkanı İ. L. Slezkin'in "*geçici olarak askere çağrılanların ardından köy üretiminde hissedilen*

⁶⁴ ПСЗ-II. 52, Отд. 2, СПб. 1879, №: 57828; Т. 53, Отд. 1, СПб. 1880, №: 58185, 58223, 58350; Отд. 2, №: 58970; Т. 54, Отд. 1, №: 59615.

⁶⁵ П. П. Мигулин, *Указ. соч...*, С. 454, 455, 477-479.

⁶⁶ П. А. Зайончковский, *Кризис самодержавия на рубеже 1870-1880-х годов*, М. 1964, С. 8-14 (P. A. Zayançkovskiy, *Krizis samoderjaviya na rubeje 1870-1880-x godov*, М. 1964, s. 8-14); Н. М. Дружинин, *Русская деревня на переломе 1861-1880*, М. 1978, С. 251, 273 (N. M. Drujinin, *Russkaya derevnya na perelome 1861-1880*, М. 1978, s. 251, 273).

bozulmalara meydana geldi.” sözleriyle ifade buluyordu⁶⁷. 1870-1880 yılları arasında giderek artan bir şekilde dedikodular yaygınlaştı. Köylülerin karşı karşıya kaldığı savaşın yükü, çok geçmeden vergilere yansıtıldı. 1876-1878 yıllarında vergiler önemli oranda arttırıldı, 1879-1880 yıllarında ise kıtlığın etkisi altında fark edilir şekilde azaltıldı⁶⁸. Slezkin vergilerin ağırlığını vurgulayarak, kıtlığın etkisinin de artması durumunda nüfusun beslenemeyeceği durumun ortaya çıkacağını belirtiyordu⁶⁹. Köylüler üzerindeki vergi yükü 1876 yılında 31.9 milyon ruble iken, 1877-1878 yıllarında 35.5 milyon rubleye çıktı. 1879 yılında bu oran 36.5 milyon oldu⁷⁰. Bundan başka köylülerin toprak sahiplerine borçlarında artışlar oldu. Köylülerin borç para almaları, orman ve otlakları kullanmalarıyla ilgili cezalar da üstüne gelerek daha da zor durumda kalmalarına neden oldu⁷¹.

1876-1877 yıllarında alkol vergi gelirlerinde azalma meydana geldi ve bu hükümet çevrelerinde endişeye yol açtı. 1876 yılı için hazırladığı raporunda S. A. Greyg, bu durumun ciddi bir sorun olduğunu vurgulayacaktır. Çünkü bu zamana kadar alkol gelirlerinin sürekli olarak yükselmesi büyük oranda Rusya'nın devlet ekonomisi desteklemekteydi⁷². 1877 yılı raporunda ise alkol ürünlerine talebin azalmasının sebepleri arasında savaşın endişeli izlenişi, üretim ve ticaretteki durgunluk ve halkın kazancının azalması gösteriliyordu⁷³. 1877-1878 yıllarında av ve tuz vergilerinin gelirleri de azaldı. Bununla birlikte tütün ve şeker vergi gelirleri ise tam tersine artış gösterdi. Gümrük vergileri ithalatın azalmasının etkisiyle önce 1876 yılında 72.6 milyon rubleden 1877 yılı itibariyle 52.6 milyona geriledi, ancak dan sonra önemli oranda büyüdü. 1878'de 80.7 milyon, 1879'da 93.2 milyon

⁶⁷ *Освобождение Болгарии...*, Т. 2, С. 316, 459.

⁶⁸ *Министерство финансов...*, Ч. 1, С. 634.

⁶⁹ *Освобождение Болгарии...*, Т. 2, С. 459.

⁷⁰ А. С. Нифонтов, *Указ. соч...*, С. 52.

⁷¹ Н. М. Дружинин, *Указ. соч...*, С. 252.

⁷² *Всеподданнейший отчёт государственного контролёра за 1876 год*, СПб. 1877, С. 33.

⁷³ *Всеподданнейший отчёт государственного контролёра за 1877 год*, С. 27.

ve 1880'de 96.4 milyona ulaştı⁷⁴.

Savaşın sona ermesinin ardından Finans Bakanlığı hazineye girdiyi arttırmak amacıyla vergi sistemini güçlendirmeyi denedi. 22 Aralık 1878'de ham pamuk ithalatına vergiler konuldu, 26 Aralık'ta içeceklerle ve demiryoluyla getirilen ürünlere ek vergiler konuldu, damga vergisi ve gayrimenkullerin yangın sigorta vergileri arttırıldı. Bunu diğer vergi artışları takip etti⁷⁵.

Savaş, yalnızca devletin ekonomisini değil, aynı zamanda üretim ve ticaretin durumunu da etkiledi. Savaşın son bulmasından önce girişimci ve ekonomist İ. S. Blioh, “eğer geçmişin tecrübelerine göre değerlendirilirse savaşın sona ermesiyle birlikte, Kırım Savaşı'nın ardından olduğu gibi, yeni ortaya çıkacak bir canlanma birçok kişi tarafından gücün ayağa kalkması ve refahın yükselmesi olarak algılanacaktır. Ancak kısa bir süre sonra savaşın neden olduğu değer kaybı, ordunun ve donanmanın yenilenmesi için oluşacak gider artışı, rezervlerin yeniden yapılandırılması ve diğer konular krizi ortaya çıkaracaktır.”⁷⁶.

Gerçekten de askerî konjonktürün etkisi altında ekonomi 1877 yılının sonundan itibaren, bilhassa ordunun donanımı konusunda, iyileşme eğilimi gösterdi. Bunu ihaleler ve hazine siparişleri takip etti. Ayrıca Finans Bakanlığının 1870'li yıllardan itibaren, krizin derinleşmesini önlemek adına sürdürdüğü özel girişim ve bankaları destekleme siyaseti iyileşmeye katkı sağladı. Devlet Bankası, Rus firmalarına uygun koşullarda kredi imkânını genişletti. 1876'da 704.3 milyon ruble ayrıldı, 1877-1878 yıllarında finansman kısmen azaldı (556.9 ve 412.5 milyon ruble), ancak sonrasında yeniden yükseldi. 1879 yılında 725.8 milyon rubleye, 1880'de ise 721.8 milyon rubleye ulaştı. Bununla birlikte enflasyon oranı uzun yıllar aynı oranda kaldı. Bankanın

⁷⁴ Министерство финансов... Ч. 1. С. 632–633; А. С. Нифонтов, Указ. соч..., С. 52.

⁷⁵ ПСЗ-II, Т. 53, Отд. 2, №: 59148, 59161, 59162, 59163, 59164; Т. 54, Отд. 1, №: 59639, 59640, 59641, 59643; Т. 55, Отд. 1, №: 61666.

⁷⁶ И. С. Блюх, Влияние железных дорог на экономическое состояние России, Т. V, СПб. 1878, С. 159 (İ. S. Blioh, Vliyaniye jeleznih dorog na ekinomişeskoje sostoyaniye Rossii, Т. V, SPB. 1878, s. 159).

destekleri sayesinde Rus kâğıt para kuru kontrol edilebildi. Avrupa’da uluslararası koşulların kötüleşmesi ve savaş zamanında bu oldukça önemliydi⁷⁷.

Bundan başka Devlet Bankası cömertçe girişimcilere borç para dağıttı: 1875 yılında 4.9 milyon ruble, 1876’da 11.9; 1877’de 46.1; 1878’de 15.4; 1879’da 14.4 milyon ruble⁷⁸. “*Bu üretim gücünü desteklemeye yönelik bu sağlıklı bakış sayesinde, savaş zamanında Rusya’nın dikkate değer bir kriz, kayıp yaşamadığı gururla belirtilebilir.*” diye yazıyordu E. İ. Lamanskiy⁷⁹. Girişimciler önemli oranda destekler aldılar. Gümrük muhafazasının güçlendirilmesi ithalat mallarının değerinin büyümesini sağladı ve fabrika sahiplerini yabancı rekabetten de kurtarmış oldu. Onlar üretim masraflarının artması söz konusu olmadan kendi ürünlerinin fiyatını arttırma avantajına da sahip oldular⁸⁰.

Ekonomik hayatın canlanmasında kâğıt para pasımı ve ruble kurunun düşmesi de etkili oldu. Enflasyon Rusya ihracatını tetikledi. 1876’dan 1878’e kadar yaklaşık 200 milyon ruble artış gösterdi. Avrupa’da kıtlığın olduğu bir zamanda 1877-1878’de Rusya’daki verim sayesinde Rus buğdayına talep arttı ve ihraç miktarı artmış oldu⁸¹. Türkiye’nin Mayıs 1877’de boğazları kapatmasından sonra yükler batı sınırlarındaki tren yoluyla ve Baltık limanları aracılığıyla taşınyordu. Bu hatların verimli kullanması için Ulaştırma Bakanlığı 200 lokomotif ve 3000 vagon dan oluşan bir park alanı da oluşturdu. 1877’de çavdar, arpa ve yulaf ihracatı fark edilir şekilde arttı. Buğday ihracatı ise düşüş gösterdi. Barış antlaşmasının imzalanması ve 1878’de boğazların

⁷⁷ А. В. Бугров, *Государственный банк, 1860–1917*. М. 2012, С. 46 (А. V. Bugrov, *Gosudarstvennyy bank 1860-1917*, М. 2012, s. 46).

⁷⁸ И. Ф. Гиндин, *Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892 годы)*, М. 1960, С. 147 (İ. F. Gunkin, *Gosudarstvennyy bank i ekonomičeskaya politika tsarskogo pravilelstva 1861-1892 godı*, М. 1960, s. 147).

⁷⁹ Е. И. Ламанский, *Указ. соч...*, С. 183.

⁸⁰ М. Н. Соболев, *Указ. соч...*, Ч. 2. С. 421–138.

⁸¹ В. И. Покровский, *Указ. соч...*, Таблицы. С. 105, 117, 141; А. С. Нифонтов, *Указ. соч...*, С. 44.

açılmasıyla birlikte Karadeniz limanlarının ticari hareketliliği aktif hale geçti. Buğdayın güney demiryolu boyunca taşınması iki katı artış gösterdi⁸².

Aynı zamanda finans idaresinin ithalatı sınırlandırma hesabı onu haklı çıkarmadı. 1877 yılında ithalat 1876 yılına oranla azaldı (477.6'dan 321 milyon rubleye). 1878 yılından itibaren ise ithalat artış gösterdi (1878'de 595.6; 1879'da 587.7 milyon ruble). Yabancı mallara uygulanan fiyatlardaki ve gümrük vergilerindeki artışa rağmen, Rus sanayisinde kullanılmak üzere ham pamuk, boya, iplik, ipek, yün, metal, makine malzemeleri, kimyasal maddelerin ithalatı da artış gösterdi. Bununla birlikte 1878-1879 yıllarında ihracat ithalattan fazlaydı⁸³. Ticaret dengesinin sağlanması iç pazardaki sermaye birikimini ve sanayi ürünlerine talebin artmasını destekledi. Avantajlı durum hazine gelirlerine de yansdı. Dolaylı ve dolaysız vergilerin getirisi artmış oldu. Rublenin yıllık ortalama kuru 1880 ve 1881 yılında artış gösterdi⁸⁴.

Ünlü ekonomist V. P. Bezobrazov, girişimci çevrelerinde inanılmaz bir hareketlilik olduğunu şu sözlerle açıklıyordu “*Bizim bazı basın organlarında yüksek sesler ve daha kışkırtıcı bir uyanış dillendiriliyordu ve savaşın Rusya'yı zenginleştirdiğinden bahsediliyordu. Savaş üretim alanında güçlü bir kalkınma getirmişti ve sanayi-ticaret alanında yeni bir dönemi başlatmıştı deniliyordu.*”⁸⁵. 1877 yılında 500 bin ücretli çalışan vardı ve bu sayı 1882 yılında 682 bine yükseldi. Bu durum pamuk tüketimini, hafif sanayi ve makine yapımındaki materyallerin üretimini, şeker üretimini, kömür ve petrol çıkarmayı, dökme demir ve çelik üretimi ve demiryollarının inşasını tetikledi. Keskin bir şekilde şirketlerin sermayelerindeki büyüme hızlandı

⁸² В. А. Золотов, *Хлебный экспорт России через порты Чёрного и Азовского морей в 60–90-е годы XIX в.*, Ростов н/Д 1966, С. 120–122 (V. A. Zolotov, *Hlebnıy eksport Rossii çerez portı Çyörnogo i Azovskogo morey v 60-90-e godı XIX v.*, Rostov n/D 1966, s. 120-122).

⁸³ В. И. Покровский, *Указ. соч...*, Таблицы. С. 105, 117, 141.

⁸⁴ М. П. Кашкаров, *Указ. соч...*, Т. 1. С. 177; *Министерство финансов...*, Ч. 1, С. 634.

⁸⁵ В. П. Безобразов, *Народное хозяйство России*, Ч. I, СПб. 1882, С. 277 (V. P. Bezobrazov, *Narodnoye hozyaystvo Rossii*, Ç. I, SPB. 1882, s. 277).

(1878’de 8.7 milyon ruble; 1879’da 28.5; 1880’de 51.2). 1878’de Nijniy Novgorod pazarına getirilen malların değeri 142.6 milyon ruble iken bu oradan 1880’de 180.6; 1881’de 200.4; 1881’de ise 246.2 milyon rubleye yükseldi⁸⁶.

Büyüme, gümrük vergilerinin arttığı ve enflasyonu tetikleyen endüstri ürünleri ve ham madde fiyatlarının arttığı bir durumda gerçekleşiyordu. Özel şirketlerin kârı görülmemiş bir seviyede-%40-50 ve hatta %70 seviyelerindeydi. Bezobrazov 1879 yılında merkez vilayetlerine yaptığı gezide “fabrikalar, ticaret ve endüstri merkezlerimizdeki gezilerde kendi ürünlerinin satışından övünmeyen tek bir yer görmedik. Sadece büyük fabrika kurumları değil aynı zamanda küçük üretim merkezleri de ürünlerine artan talebi karşılamakta güçlük çektiklerini belirtiyordu. Eller bütün işe yetişemiyordu. Ürün ve emeğe verilen fiyatlar artıyordu, fabrikatörler, çalışan el sayısını arttırmak için işçileri daha kolay kabul ediyorlardı.” diye yazıyordu⁸⁷.

Endüstri ve ticaretteki canlanma geniş kesimlerin koşullarının kötüleşmesiyle eş zamanlı ilerliyordu. Ürünlerin fiyatının artması ve her şeyden önce vazgeçilmez olan buğdayın fiyatının da artması toplumun hayat seviyesinde düşmeye neden oldu. Enflasyon pek çok alanda kötü sonuçları doğurmaya başladı. İ. L. Slyözkin 1878 yılı başında İmparatorluk Üçüncü Şube Kaçılıryasına “savaştan kaynaklı oluşan kötü koşullar ve diğer sebepler nedeniyle nüfusun ekonomik durumu giderek zorlaşıyordu ve barışa olan ihtiyaç herkes tarafından hissedilmekteydi.” notunu iletmişti⁸⁸. Üçüncü Şube Kumandanı N. V. Mezentsov 3 Mart 1878’de II. Aleksandr’a “halkın sefaleti büyük. Dilenciler şehirler ve köylerde kalabalıklar halinde geziyorlar. Kaluga’da, polisın aldığı önlemlere rağmen dilenciler açıkça büyük kalabalıklar halinde dolaşiyor. Hoşnutsuzluk her yerde görülür oldu.”

⁸⁶ А.у., С. 362; М.И. Туган-Барановский, Указ. соч..., С. 313, 330–332; А. Ф. Яковлев, Указ. соч..., С. 127–137; А. С. Нифонтов, Указ. соч..., С. 44, 45, 46.

⁸⁷ В. П. Безобразов Указ. соч..., С. 288–289, 290.

⁸⁸ Освобождение Болгарии..., Т. 2, С. 459.

diye bildiriyordu⁸⁹.

1870'li yılların sonunda endüstri ve ticaretin canlanması yapay ve geçici bir canlanmaydı. Savaşın ortaya çıkardığı enflasyon dengesi ticari aktiviteyi sağlayamadı. Tam aksine Bezobrazov'un belirttiği gibi kâğıt para basımının yol açtığı “*ekonominin dalgalı seyri*”, “*milli ekonomi için olağanüstü bir felaket*” oldu⁹⁰. 1879-1880 yıllarındaki kıtlık, girişimcilerini geriletmedi; ancak buğday ihracatında azalmaya neden oldu⁹¹. 1881 yılında krizin ilk işaretleri görülmeye başlandı. Nüfusun alım gücünün düşük olması nedeniyle pazarda ürünlerinin birikmesi, üretimin devamlı olarak düşmesinin bir diğer nedeni oldu. Sermaye borsalarında devlet tahvillerine ve büyük firmaların hisselerine olan talep azaldı.

1882'de talep edilenin üstünde ürün birikmesi krizi birçok sektörü etkiledi, endüstri ürünlerinin fiyatı düşüş gösterdi. Pamuk, hafif sanayi ürünlerinin üretimi azaldı. Demiryolları ağının büyümesi düşük seviyede kaldı. Bununla birlikte dökme demir yapımı, kömür ve petrol çıkarımında artış görülüyordu. Nijniy Novgorod pazarına getirilen malların değeri 1882 yılında 224 milyon rubleyi geçmiyordu. Bu değer 1883'te 201 milyon, 1885'te ise 186 milyon ruble idi. Kriz, özel işletme ve bankaların iflasıyla sürdü. Ücretli işçi sayısının azaldı, maaşlar düştü, toplu işten atılmalar başladı. Ülkede grev hareketi başladı ve 1885 Morozovks grevi ile en yüksek noktaya ulaştı⁹².

Bezobrazov, ekonomik sarsıntuların daima pazardaki talep artışının genişlemesinden sonra ortaya çıkan spekülasyonların kaçınılmaz bir tepkimesi olduğunu değerlendiriyordu⁹³. 1877 yılına

⁸⁹ *История внешней политики России. Вторая половина XIX века (от Парижского мира 1856 г. до русско-французского союза)*, М. 1997, С. 213 (*Istoriya vneynej politiki Rossii Vtoraa polovina XIX veka (ot Parijskogo mira 1856 g. do russko-frantsuzkogo soyuza)*, М. 1997, s. 213).

⁹⁰ В. П. Безобразов, *Указ. соч...*, С. 315.

⁹¹ В. И. Покровский, *Указ. соч...*, Таблицы, С. 105; А. С. Нифонтов, *Указ. соч...*, С. 45.

⁹² М. И. Туган-Барановский, *Указ. соч...*, С. 313, 332–335; Л. А. Мендельсон, *Указ. соч...*, С. 594–598; А.Ф. Яковлев, *Указ. соч...*, С. 137–160; С. Г. Струмилин *Указ. соч...*, С. 494–502; А. С. Нифонтов, *Указ. соч...*, С. 45, 46, 58, 59.

⁹³ В. П. Безобразов, *Указ. соч...*, С. 299.

kadar devam eden endüstri ve ticaretteki gerileme, 1882 ve 1885 yılları arasındaki vasat ürünlerle birlikte derinleşti. Aynı şekilde dünya tarım krizi Rusya'yı da etkisi altına aldı. Bu buğday fiyatlarının artışı kamçıladı ve endüstri ürünlerine talebi daha da azalttı. Kıtık yıllarında ekmeğin ihracatı kaçınılmaz olarak düştü ve Rusya ihracatının 1883'e kadar oluşan toplam miktarı, bundan sonra üç yıl boyunca sürekli olarak azaldı. Üstelik ithalatın da azalmasına bağlı olarak ticari denge, 1880-1881 yılları hariç, birbirine yakın seyretti. Kriz yıllarındaki gümrük vergileri aynı seviyede kaldı. Köyün çöküşü, dolaysız vergilerin girişini olumsuz olarak etkiledi. Kısmi olarak tütün, şeker ve petrol vergileri büyüdü. Rusya'nın finansal durumu 1880'lerin ilk yarısında bütçe açığı, devlet borçlanmasının artması ve 1882-1883 yıllarındaki ruble kurunun düşüşüyle (63,2'den 61,9 kopek altına) karakterize ediliyordu⁹⁴.

Sonuç olarak 1877-1878 yıllarında Rusya'nın ekonomisi, gücünün sınırlarında savaştan doğan koşullara dayanabildi. Ancak zaferin bedeli fevkalâde yüksek oldu. Türkiye'yle savaş Rusya'nın ekonomisine ağır darbe vurdu. Dış ve iç borçlanmanın önemli bir oranda artış göstermesi hükümeti yeni borçlanmalara ve kâğıt para basımına mecbur kıldı. Askerî giderler gelir-gider dengesindeki bozukluğu daha da ortaya çıkardı ve bütçe açığı kronik bir hal aldı. Gelir ve gider dengesini tutturabilmek, ancak 1888 yılında olabildi. Bu ise o yıllardaki zengin tarımsal verim sayesinde gerçekleşebildi. Borç ödemeleri sırasında yeni riskler de ortaya çıkabiliyordu. Yoğun bir şekilde alınan krediler enflasyonu ortaya çıkardı ve ruble kurunun düşmesine neden oldu. M. H. Reytern'in finansal sistemi düzenleme umudunu ancak 20 yıl sonra S. Yu. Vitte gerçekleştirebildi. Savaş sadece finansal düzenin sıhhatle yürümesini kesintiye uğratmadı; aynı zamanda ülkeyi uzun yıllar sürecek krizin içine çekti. E. İ. Lamanskiy "*toprağın ve şerefın savunulması adına yapılan askerî giderlerin verimsizliği, aynı şekilde Rusya'nın ekonomik gerekliliğiyle hiçbir uyum arz etmeyen Slav halklarının kaderine müdahale*" yi eleştirmekteydi. Onun göre; bu fedakârlıklar 60'lı yıllardaki verimli reformların meyvesini tam olarak yok etmese bile önemli oranda zayıflattı ve ülkeyi yeni giderler ve borçların içine soktu⁹⁵.

⁹⁴ М. П. Кашкаров *Указ. соч...*, Т. 1. С. 177; В. И. Покровский, *Указ. соч...*, Таблицы. С. 105, 117, 141; Министерство финансов..., Ч. 2. С. 640; А. С. Нифонтов, *Указ. соч...*, С. 45, 52, 59, 60.

⁹⁵ В. И. Ламанский, *Указ. Соч...*, С. 179.

Daha ciddi tepki büyük iş adamlarından V. A. Kokorev tarafından şu sözlerle ifade edildi: “Doğu Savaşı'nın ortaya çıkardığı Rus finansının bozgunu bütün imkânları ortadan kaldırdı. Bütün finansal eylemlerde kaçınılmaz olarak tek bir konu üzerinde duruluyordu: Küçük tasarruflarla, çeşitli vergiler ve bazen işlerin gidişatını kaderin iradesine bırakarak korkuyla yapılan parasal harcamalar, üstelik borçlanmaların da devamıyla gündün güne zorlaşan finansal hayatın akışını nasıl çekeceğiz.”⁹⁶.

1870-1880'li yıllarda patlayan finansal kriz ülkenin parasal kaynaklarıyla askerî giderleri arasındaki uyumsuzluğu kanıtladı. İ. S. Blioh 1882 yılında bu durumu “toplama gelirler ne kadar artarsa artsın, Finans Bakanlığının başındakiler ne kadar iyi olursa olsun, üretim ne kadar artarsa artsın; eğer orduya ve donanmayı gelecek zamanda yapılacak harcama geçmişteki gibi olursa o halde devletin ekonomisi düzelmeyecek.” sözleriyle değerlendirmekteydi⁹⁷. İktidar çevrelerinde askerî harcamaların kısılması konusu yeniden konuşulmaya başlandı. Bunda, daha önce olduğu gibi, finans idaresinin başındakiler ısrarcı idiler. A. A. Abaza, II. Aleksandr'a “Bizim dış politikamızda barış istikameti oluşturulmasına rağmen, Savaş Bakanlığının taleplerine ödenek ayrılmaya devam ediyor. Bu durumlarda Finans Bakanlığı majestelerinin uyarıla göre önlemlerin alınmasını acil bir gereklilik olarak gördüğünü ifade etmeyi görevi addetmektedir. Bu önlemler askerî gücün tutulması için hali hazırda yapılan harcamaların azalmasını sağlayabilir.” diye bildiriyordu⁹⁸.

Berlin Antlaşması'yla son bulan savaşın neticesinde Rusya'da büyük bir hayal kırıklığı ve kayıplar için pişmanlık yaşandı. Bu, toplum içinde muhalefetin moralini yükseltti ve Rusya'nın milli üretiminin yolları hakkındaki tartışmaları tetikledi. “*Vestnik Yevropi*”, “*Golos*” ve

⁹⁶ В. А. Кокорев, *Экономические провалы по воспоминаниям с 1837 года*, М. 2005, С. 98 (V. A. Kokorev, *Ekonomičeskiye provalı po vospominaniyam s 1837 goda*, М., 2005, s. 98).

⁹⁷ И. С. Блюх *Финансы России...*, Т. 2, С. 282.

⁹⁸ *Всеподданнейший доклад министра финансов о государственной росписи доходов и расходов на 1881 год*, СПб. 1881, С. 10–11 (*Vsyöpoddannejšiy doklad ministra o gosudarstvennoy rospisi dohodov i rashodov na 1881 god*, SPB. 1881, s. 10–11).

diğer liberal yayınlar savaş için yapılan aşırı harcamalar, finansal kriz ve halkın durumunun kötüleşmesini yazıyorlardı. Gazetelerde birliklerin donanım harcamalarında yapılan usulsüzlükler eleştiriliyordu. Liberaller devlet giderlerinin azaltılmasını, hazine için yeni gelir kalemlerinin tespitini ve geniş kapsamlı ekonomik reformların çıkmasını istiyorlardı. Aynı şekilde vergi sisteminin yeniden düzenlenmesini ve para dolaşımının stabilizasyonunu istiyorlardı. Onlar köylülerin ekonomik yükünün azaltılması çağrısında bulunuyorlardı. Baş vergisinin kaldırılmasını ve köylünün özgürlüğüne kavuşması için ödenen meblağın azaltılmasını istiyorlardı. Onların görüşüne göre bunların sağlanması durumunda köy üretimi ve hafif sanayi gelişme gösterecekti⁹⁹.

Bununla birlikte savaş, devlet eğiliminin ayrıncı karakter olarak belirttiği yeni dönemin başlangıcını ve hükümetin dış politikadaki sınırlarını belirlemiş oldu. Serbest ticaret fikirlerindeki hayal kırıklığı erken baş gösterdi, 1874-1877 yıllarındaki kriz zamanında. Ancak savaş bu hayal kırıklığı sürecini daha da hızlandırdı. Bunu III. Aleksandr'ın hükümdarlığında özel girişimcilerin üzerindeki kontrollerin sertleşmesi, gümrük muhafazasının güçlenmesi, şarap tekeli hakkındaki kanun ve benzeri politikalar izledi. 1877-1878 yıllarında E. T. Baranov'un başında olduğu Rusya'daki demiryolları işlerini araştırmak için kurulan komisyonda deneyim kazanıldı. Birliklerin toplu sevkiyatında gerekli desteği vermekte şirketlerin yetersizliğinin ortaya çıkması, hükümetin demiryollarının devletleştirilmesi ve rantabl olmayan özel hatların

⁹⁹ А. М. Соловьёва, *Промышленность и финансы...*, С. 68, 69; А. А. Алафаев, “Русско-турецкая война 1877–1878 годов на страницах журнала «Вестник Европы»”, *История СССР*, №: 4 (1984), С. 148 (А. А. Alafayev, “Russko-turetskaya voyna 1877-1878 godov na stranitsah jurnala «Vestnik Yevropi»”, *İstoriya SSSR*, Sayı 4 (1984), s. 148; Н. Ю. Николаев, “Восточный кризис и Русско-турецкая война на страницах журнала «Вестник Европы» в 1875–1878 годах”, *Вестник Волгоградского государственного университета*, Сер. 4, История, Регионоведение, Международные отношения, №: 1 (2011), С. 143 (N. Yu. Nikolayev, “Vostochniy krizis i Russko-turetskaya voyna na stranitsah jurnala «Vestnik Yevropi» v 1875-1878 godah”, *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta*, ser. 4, İstoriya, Regionovedeniye, Mejdunarodniye otnoşeniya Sayı 1 (2011), s. 143); С. А. Кочуков, *Указ. соч...*, С. 60, 63; Е. А. Сучалкин, “Русско-турецкая война 1877–1878 гг. в оценках российских современников”, *Дис. ... канд. ист. наук*, Белгород 2013, С. 184–207 (Е. А. Suçalkin, “Russko-turetskaya voyna 1877-1878 gg. v otsenkah rosskiyskih sovremennikov”, *Dissertatsiya kand. ist. nauk*, Belgorod 2013, s. 184-207).

hazineye geçmesi konusundaki tutumunun en önemli sebebini oluşturdu. Bundan başka iktidar uzun süren savaşın yarattığı hoşnutsuzluğu ve topluma yansıyan olumsuzluğu da anladı. Tuz vergisi ve baş vergisi iptal edildi. İlk fabrika kanunları kabul edildi. III. Aleksandr bir ekonomik krize sebep olmaktan korkarak dış siyasette oldukça temkinli bir yol izledi ve askerî çatışmalara gidebilecek süreçlerden ülkeyi uzak tutmaya çalıştı.

KAΥNAKÇA

Araştırma ve İnceleme Eserleri

АЙРАПЕТОВ, О. Р., *Внешняя политика Российской империи (1801–1914)*, М. 2006 (O. R. Ayrapetov, *Vnejnuya politika Rossiyskoy imperii (1801-1914)*, М. 2006)

АЛАФАЕВ, А. А., “Русско-турецкая война 1877–1878 годов на страницах журнала «Вестник Европы»”, *История СССР*, №: 4 (1984) (A. A. Alafayev, “Russko-turetskaya voyna 1877-1878 godov na stranitsah jurnala «Vestnik Yevropy»”, *İstoriya SSSR*, Sayı 4 (1984))

АРАНОВИЧ, А. В., *Тыл Вооружённых сил Российской империи во второй половине XIX – начале XX века (интендантское снабжение)*, СПб. 2012 (A. V. Aranoviç, *Tıl Voorujyönnih sil Rossiyskoy imperii vo vtorou polovine XIX-naçale XX veka (intendantskoye snabjeniye)*, SPB. 2012)

БЕЗОБРАЗОВ, В. П., *Народное хозяйство России*, Ч. I, СПб. 1882 (V. P. Bezobrazov, *Narodnoye hozyaystvo Rossii*, Ç. I, SPB. 1882)

БЛИОХ, И. С., *Влияние железных дорог на экономическое состояние России*, Т. V, СПб. 1878 (İ. S. Blioh, *Vliyaniye jeleznih dorog na ekinomiçeskoye sostoyaniye Rossii*, T. V, SPB. 1878)

БЛИОХ, И. С., *Финансы России XIX столетия: история – статистика*, Т. 2, СПб. 1882 (İ. S. Blioh, *Finansı Rossii XIX stoletiya: İstoriya-Statistika*, T. 2, SPB. 1882)

БУГРОВ, А. В., *Государственный банк. 1860–1917*. М. 2012 (A. V. Bugrov, *Gosudarstvennyy bank 1860-1917*, М. 2012)

БУШНЕЛЛ, Дж. Д., “Милютин и балканская война: испытание военной реформы”, *Великереформы в России*, 1856–1874, М. 1992 (Dj. D. Buşnell, “Milyutin i balkanskaya voyna: ispitanie voennoy reformı”, *Velikiyereformı v Rossii*, 1856-1874, М. 1992)

ВАЛУЕВ, П. А., *Дневник 1877–1884 гг.*, Пг. 1919 (P. A. Valuyev, *Dnevnik 1877-1884 gg*, Pg. 1919)

ВЕНДРИХ, А. А., *Записки эксплуатации железных дорог с военными целями*, СПб. 1886 (A. A. Vendrih, *Zapiski ekspluatatsii jeleznih dorog s voennimi tselyami*, SPB. 1886)

ВЕЩИКОВ, П. И., *Военное хозяйство–Тыл Вооружённых сил России (XVIII–XX вв.)*, М. 2003 (P. İ. Veşikov, *Voennoye hozyaystvo-Tıl Voorujoyönnih sil Rossii (XVIII-XX vv)*, M. 2003)

ВЕЩИКОВ, П. И., *Продовольственная служба армии и флота государства Российского: исторический очерк*, М. 1997 (P. İ. Veşikov, *Prodovolstvennaya Slujba armii i flota gosudarstva Rossiyskogo; istoričeskiy oçerk*, M. 1997)

ВЕЩИКОВ, П. И., Огуречников, А. А., Шанин, А. В., *Продовольственная служба Вооружённых сил России: краткая история*, М. 1999 (P. İ. Veşikov, A. A. Ogureçnikov, A. V. Şanin, *Prodovolstvennaya slujba Voorujoyönnih sil Rossii: Kratkaya istoriya*, M. 1999)

Воспоминания жизни Ф.Г. Тернера, Ч. 2, СПб. 1911 (*Vospominaniya Jizni F. G: Ternera*, Ç. 2, SPB. 1911)

ГАВРИЛОВ, С. В., “Развитие материального снабжения русской армии в XIX веке”, *Дис. ... д-ра, ист.*, Наук, СПб. 2010 (S. V. Gavrilov, “Razvitiye materialnogo snabjeniya russkoy armii v XIX veke”, *Dissertatsiya d-ra, ist.*, nauk, SPB. 2010)

ГИНДИН, И. Ф., *Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892 годы)*, М. 1960 (İ. F. Gunkin, *Gosudarstenniy bank i ekonomiçeskaya politika tsarkogo pravilelstva 1861-1892 godı*, M. 1960)

ГУЛЕВИЧ, А. А., *Война и народное хозяйство*, СПб. 1898 (A. A. Gluyeviç, *Voyna i narodnoye hozyaystvo*, SPB. 1898)

ДРУЖИНИН, Н. М., *Русская деревня на переломе. 1861–1880*, М. 1978 (N. M. Drujinin, *Russkaya derevnya na perelome 1861-1880*, М. 1978)

ЗАЙОНЧКОВСКИЙ, П. А., *Военные реформы 1860–1870 годов в России*, М. 1952 (P. A. Zayonçkovskiy, *Voenniye reformi 1860-1870 godov v Rossii*, М. 1952)

ЗАЙОНЧКОВСКИЙ, П. А., *Кризис самодержавия на рубеже 1870–1880-х годов*, М. 1964 (P. A. Zayançkovskiy, *Krizis samoderjaviya na rubeje 1870-1880-x godov*, М. 1964)

ЗАЛЫШКИН, М. М., *Внешняя политика Румынии и румыно-русские отношения, 1875–1878*, М. 1974 (M. M. Zalışkin, *Vneşnyaya politika Rumunii i Rumino-russkiye otnoşeniya 1875-1878*, М. 1974)

ЗАЛЫШКИН, М. М., “Военно-политическое сотрудничество между Румынией и Россией в войне 1877–1878 гг”, *Россия и Восточный кризис 70-х годов XIX в.*, М. 1981 (M. M. Zalışkin, “Военно-politiçeskoye sotrudniçestvo mejdu Ruminiye i Rossiey v voyne 1877-1878 gg”, *Rossiya i Vostoçnyy Krizis 70-x godov XIX v.*, М. 1981)

ЗАПИСКИ, Дмитрия Оболенского, *Записки князя Дмитрия Александровича Оболенского, 1855–1879*, СПб. 2005 (Dmitriya Obolenskogo, *Zapiski knyazu Dmitriya Aleksandroviça Obolenskogo, 1855-1879*, SPB. 2005)

ЗАХАРОВА, Л. Г., “Александр II и Дмитрий Милютин: взгляд на решение «восточного вопроса»”, *Новый мир истории России: форум японских и российских исследователей*, М. 2001 (L. G. Zaharova, “Aleksandr II i Dmitriy Milyutin: Vzglyad na reşeniye «Vostoçnovo voprosa»”, *Noviy mir istorii Rossii: forum yaponskih i rossiyskih issledovateley*, М. 2001)

ЗОЛОТАРЁВ, В. А., *Противоборство империй: война 1877–1878 гг. – апофеоз восточного кризиса*, М. 2005 (V. A. Zolotoryöv, *Protivoborstvo imperiy: Voyna 1877-1878 gg-Apofeoz vostoçnogo krizisa*, М. 2005)

ЗОЛОТОВ, В. А., *Хлебный экспорт России через порты Чёрного и Азовского морей в 60–90-е годы XIX в.*, Ростов н/Д 1966 (V. A. Zolotov, *Hlebnyy eksport Rossii çerez porti Çyörnogo i Azovskogo morey v 60-90-e godı XIX v.*, Rostov n/D 1966)

История внешней политики России. Вторая половина XIX века (от Парижского мира 1856 г. до русско-французского союза), М. 1997 (*İstoriya vneyney politiki Rossii Vtoraa polovina XIX veka (ot Parijskogo mira 1856 g. do russko-frantsuzkogo soyuza)*, М. 1997)

КАРАЕВ, Г. Н., *Возникновение службы военных сообщений на железных дорогах России (1851–1878)*, М. 1949 (G. N. Karayev, *Vozniknoveniye slujbi voennih soobşeniy na jeleznih dorogah Rossii (1851-1878)*, М. 1949)

КАШКАРОВ, М. П., *Денежное обращение в России*, В 2 т, Т. 1, СПб. 1898 (M. P. Kaşkarov, *Denejnoye obraşeniye v Rossii*, V 2 t, T. 1, SPB. 1898)

КОКОРЕВ, В. А., *Экономические провалы по воспоминаниям с 1837 года*, М. 2005 (V. A. Kokorev, *Ekonomiçeskiye provalı po vospominaniyam s 1837 goda*, М. 2005)

КОЧУКОВ, С. А., «За братьев-славян»: *Русско-турецкая война 1877–1878 годов в восприятии общества, власти и армии Российской империи*, Саратов 2012 (S. A. Koçukov, «*Za bratyev-slavyan*»: *Russko-turetskaya voyna 1877-1878 godov v vospriyatii obşestva, vlasti i armii Rossiyskoy imperii*, Saratov 2012)

КУЛОМЗИН, А. Н. ve В. Г. Рейтерн-Нолькен, *М. Х. Рейтерн: биографический очерк. С приложениями из посмертных записок М. Х. Рейтерна*, СПб. 1910 (A. N. Kulomzin, V. G. Reytern-Nolken, *M. H. Reytern: biografiçeskiy oçerk. S prilojeniyami iz posmertnih zapisok M. H. Reyterna*, SPB. 1910)

ЛАМАНСКИЙ, Е. И., *Избранные сочинения*, М. 2005, С. 179 (E. İ. Lamanskiy, *İsbranniye Soçineniya*, М. 2005)

ЛАПИН, В. В., “Военные расходы России в XIX в.”, *Проблемы социально-экономической истории России: к 100-летию со дня рождения Бориса Александровича Романова*, СПб. 1991 (V. V. Lapin, “Voennnye rashodi Rossii v XIX v.”, *Problemi sotsialno-ekonomičeskoj istorii Rossii: K 100-letiyu so dnya rojdeniya Borisa Aleksandroviça Romanova*, SPB. 1991)

ЛЕССАР, П. М., *Военные железнодорожные постройки русской армии в кампанию 1877–1878 годов*, СПб. 1879 (P. M. Lessar, *Voennnye jeleznodorožniye postroyki russkoj armii v kampaniyu 1877-1878 godov*, SPB. 1879)

МЕНДЕЛЬСОН, Л. А., *Экономические кризисы и циклы XIX века*, М. 1949 (L. A. Mendelson, *Ekonomičeskiye Krizisi i Tsikli XIX veka*, М. 1949)

МИГУЛИН, П. П., *Русский государственный кредит (1769–1899): опыт историко-критического обзора*, Т. 1, Харьков 1899 (P. P. Migulin, *Russkiy gosudarstvennyy kredit (1769-1899): opit istoriko-kritičeskogoobzora*, Т. 1, Harkov 1899)

МИЛЮТИН, Д. А., *Дневник, 1876–1878*, М. 2009 (D. A. Milyutin, *Dnevnik, 1876-1878*, М. 2009)

НИКОЛАЕВ, Н. Ю., “Восточный кризис и Русско-турецкая война на страницах журнала «Вестник Европы» в 1875–1878 годах”, *Вестник Волгоградского государственного университета*, Сер. 4: История, Регионоведение, Международные отношения 2011, №: 1 (N. Yu. Nikolayev, “Vostočnyy krizis i Russko-turetskaya vojna na stranitsah jurnala «Vestnik Yevropı» v 1875-1878 godah”, *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta*, ser. 4: İstoriya. Regionovedeniye, Mejdunarodniye otnoşeniya, Sayı 1 (2011))

НИФОНТОВ, А. С., “Хозяйственная конъюнктура в России во второй половине XIX века”, *История СССР*, № 3 (1972) (A. S. Nifontov, “Hozyaystvennaya konyunktura v Rossii vo vtoroy polovine XIX veka”, *İstoriya SSSR*, Sayı 3 1972)

Освобождение Болгарии от турецкого ига: документы, Т. 1, М. 1961 (*Osvoboždeniye Bolgarii ot turetskogo iga: dokumentı*, Т. 1, М. 1961)

Соболев М. Н. *Таможенная политика России во второй половине XIX века*, В 2 ч, Ч. 2, М. 2012 (Sobolev M. N, *Tamožennaia politika Rossii vo vtorou polovine XIX veka*, V 2ç, Ç. 2, М. 2012)

СОЛОВЬЁВА, А. М., *Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX в.*, М. 1975 (А. М. Solovyöva, *Jeleznodorojny transport Rossii vo vtorou polovine XIX v.*, М. 1975)

СОЛОВЬЁВА, А. М., “Промышленность и финансы”, *Россия в революционной ситуации на рубеже 1870–1880-х годов*, М. 1983 (А. М. Solovyöva, *Promışlennost i finansı*”, *Rossiia v revolutsionnoy situatsii na rubeje 1870-1880-x godov*, М. 1983)

СТАРОСТЕНКОВ, Н. В., *Железнодорожный транспорт и обороноспособность Российской империи (вторая половина XIX в. – 1914 г.)*, М. 2002 (N. V. Starostenkov, *Jeleznodorojny transport i oboronosposobnost Rossiyskoy imperii (vtoraya polovina XIX v.-1914 g.)*, М. 2002)

СТЕПАНОВ, В. Л., “Крымская война и экономика России”, *The Crimean War. 1853–1856. Colonial Skirmish or Rehearsal for World War? Empires, Nations and Individuals*, Warszawa 2011, С. 275-298 (V. L. Stepanov, “Krimskaya voyna i ekonomika Rossii”, *The Crimean War...*, s. . 275-298)

СТЕПАНОВ, В. Л., “Михаил Христофорович Рейтерн”, *Российские реформаторы (XIX – начало XX в.)*, М. 1995 (V. L. Stepanov, “Mihail Hristoforoviç Reytern”, *Rossiyskiye Reformatori (XIX-Naçalo XX v)*, М. 1995)

СТЕПАНОВ, В. Л., *Н. Х. Бунге: судьба реформатора*, М. 1998 (V. L. Stepanov, *N. H. Bunge: Sudba reformatora*, М. 1998)

СТРУМИЛИН, С. Г., *Очерки экономической истории России*. М.

1960 (S. G. Strumilin, *Oçerki Ekonomičeskoj İstorii Rossii*, M. 1960)

СТРУКОВА, К. Л., Хитрова, Н.И., “Черногория в войне с Турцией (1876–1878 гг.)”, *Балканские исследования*, Вып. 4: Русско-турецкая война 1877–1878 гг. и Балканы, М. 1978 (K. L. Strukova, “Hitrova N. İ. Çernogoriya v voune s Turtsiey (1876-1878 gg)”, *Balkanskiye İssledovaniya*, Vır 4: Russko-Turetskaya voyna 1877-1878 gg i Balkanı, M. 1978)

СУЧАЛКИН, Е. А., “Русско-турецкая война 1877–1878 гг. в оценках российских современников”. *Дис. ... канд, ист, наук*, Белгород 2013 (E. A. Suçalkin, “Russko-turetskaya voyna 1877-1878 gg. v otsenkah rosskiyskih sovremennikov”, *Dissertatsiya kand. ist. nauk*, Belgorod 2013)

СХИММЕЛЬПЕННИНК ВАН ДЕР ОЙЕ, Д., *Навстречу восходящему солнцу: как имперское мифотворчество привело Россию к войне с Японией*, М. 2009 (D. Shummelpennink Van der Oye, *Nadstreçu voshodyaşemu solntsu: Kak imperskoje mifotvorçestvo privelo Rossiyu k voune s Yaponiey*, M. 2009)

ТУГАН-БАРАНОВСКИЙ, М. И., *Русская фабрика в прошлом и настоящем: историко-экономическое исследование*, Т. 1, СПб. 1900 (M. İ. Tugan-Baranovskiy, *Russkaya fabrika v proşlom i nastoyaşem: istoriko-ekonomičeskoye issledovaniye*, T. 1, SPB. 1900)

УЛУНЯН, А. А., *Россия и освобождение Болгарии от турецкого ига*, М. 1994 (A. A. Ulyanyan, *Rossiya i osvoboşdeniya Bolgorii ot turetskogo iga*, M. 1994)

ХУМРОВА, Н. И., “Черногория в период Восточного кризиса 1875–1878 гг.”, *Россия и Восточный кризис 70-х годов XIX в.* (N. İ. Hitrova, “Çernogoriya v period Vostoçnogo krizisa 1875-1878 gg”, *Rossiya i Vostoçnyy Krizis 70-x godov XIX v.*)

ЯКОВЛЕВ, А. Ф., *Экономические кризисы в России*, М. 1955 (A. F. Yakovlev, *Ekonomičeskiye Krizisi v Rossii*, M. 1955)

ЯНБЕРДИН, И. Т., “Развитие провиантской службы русской армии во второй половине XIX в.”, *Дис. ... канд, ист. Наук*, М. 2006 (İ. T. Yanberdin, “Razvitiye proviantskoj slujbi russkoj armii vo vtoroj polovine XIX v.”, *Dissertatsiya kand, ist, Nauk*, М. 2006)

Raporlar

Всеподданнейший доклад министра финансов о государственной росписи доходов и расходов на 1881 год, СПб. 1881 (*Vsyöpoddanneşiy doklad ministra o gosudarstvennoj rospisi dohodov i rashodov na 1881 god*, SPB. 1881)

Всеподданнейший отчёт государственного контролёра за 1877 год, СПб. 1878 (*Vsepoddanneşiy otçyöt gosudarstvennogo kontrolyöra za 1877 god*, SPB. 1878)

Всеподданнейший отчёт государственного контролёра за 1878 год, СПб. 1879 (*Vsepoddanneşiy otçyöt gosudarstvennogo kontrolyöra za 1878 god*, SPB. 1879)

Измайлов, А. Н., *Очерки железнодорожного дела в войне 1877–1878 годов*, СПб. 1880 (A. N. İzmaylov, *Oçerki jeleznodorojnojo dela v voyne 1877-1878 godov*), SPB. 1880)

Исторический очерк деятельности военного управления в первое двадцатипятилетие благополучного царствования государя императора Александра Николаевича (1855–1880), Т. V. СПб. 1880 (*Istoriçeskiy oçerk deyatelnosti voennogo upravleniya v pervoye dvadtsatipyatiletiye blagopoluçnogo tsarstvovaniya gosudarya imperatora Aleksandra Nikolayeviça (1855-1880)*, Т. V, SPB. 1880)

Министерство финансов: 1802–1902, В 2, ч. 1, СПб. 1902 (*Ministerstvo Finansov: 1802-1902*), V 2, ç. 1, SPB. 1902)

Описание Русско-турецкой войны 1877–1878 гг. на Балканском полуострове, Т. 1, СПб. 1901 (*Opisaniye Russko-turetskoj voyni 1877-1878 gg. na Balkanskom poluostrove*, Т. 1, SPB. 1901)

Описание Русско-турецкой войны 1877–1878 гг. на Балканском полуострове, Т. 1, СПб. 1901 (*Opisaniye Russko-turetskoy voyni 1877-1878 gg. na Balkanskom poluostrove*, Т. 1, SPB. 1901)

“Очерк военной деятельности железных дорог в 1877–1878 гг.”,
Инженерный журнал, № 5 (1883) (“*Oçerk voennoy deyatelnosti jeleznih dorog v 1877-1878 gg.*”, *İnjenerniy Jurnal*, Sayı 5 (1883))

Покровский, В. И., *Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России*, Т. 1, СПб. 1902, Таблицы. (V. İ. Pokrovskiy, *Sbornik svedeniy po istorii i statististike vneşney torgovli Rossii*, Т. 1, SPB. 1902, Tablitsı)

ПСЗ-II, Т. 51, Отд. 2, СПб. 1878

ПСЗ-II, Т. 52, Отд. 1, СПб. 1879

ПСЗ-II, Т. 53, Отд. 2, СПб. 1880

ПСЗ-II, Т. 55, Отд. 1, СПб. 1884

Статистический временник Российской империи, Сер. III, Вып. 15, СПб. 1886 (*Statistiçeskiy vremennik Rossiyskoy imperii*, Ser. III, Vıp. 15, SPB. 1886)